คำนำ

หนังสือบาลีไวยากรณ์ เป็นหลักสำคัญในการศึกษามคธภาษา ท่านจัดเป็นหลักสูตร ของเปรียญธรรมตรีอย่างหนึ่ง นักศึกษาบาลีชั้นต้น ต้องเรียนบาลีไวยากรณ์ให้ได้หลักก่อน จึงจะเรียนแปลคัมภีร์อื่นๆ ต่อไปได้ ผู้รู้หลักบาลีไวยากรณ์ดี ย่อมเบาใจในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ เข้าใจความได้เร็วและเรียนได้ดีกว่าผู้อ่อนไวยากรณ์ แต่การเรียนนั้น ถ้าขาดหนังสืออุปกรณ์แล้ว แม้ท่องแบบได้แม่นยำก็เข้าใจยาก ทำให้เรียนช้า ทั้งเป็นการหนักใจของครูสอนไม่น้อย.

กองตำรามหากุฎราชวิทยาลัย ได้คำนึงถึงเหตุนี้ จึงได้คิดสร้างเครื่องอุปกรณ์บาลีทุก ๆ อย่างให้ครบบริบูรณ์ เพื่อเป็นเครื่องช่วยนักศึกษาให้ได้รับความสะดวกในการศึกษา และช่วยครูผู้สอนให้เบาใจ ได้จัดพิมพ์เสร็จไปแล้วหลายเรื่อง อุปกรณ์บาลีไวยากรณ์ ก็เป็นเรื่องหนึ่งที่จะต้องจัดพิมพ์ขึ้นในเสร็จครบบริบูรณ์โดยเร็ว ได้ขอให้พระเปรียญที่ทรงความรู้หลายท่านช่วยรวบรวมและเรียบเรียง เฉพาะในเล่มนี้ อธิบายนามกิตก์ พระมหานาค อุปนาโค ป. ๙ วัดบรมนิวาส เป็นผู้เรียบเรียง อธิบายกิริยากิตก์ พระมหาลัภ ปิยทสฺสี ป/ ๘ วัดบรมนิวาส เป็นผู้เรียบเรียง และมอบลิขสิทธิ์ที่เรียบเรียงในหนังสือเล่มนี้ ให้เป็นสมบัติของมหามกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูถัมภ์ต่อไป.

กองตำรา ๆ ขอแสดงความขอบใจท่านผู้รวบรวมและเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้จนเป็นผลสำเร็จไว้ในที่นี้ด้วย.

กองตำรา

มหามกุฎราชวิทยาลัย

๒๕ เมษายน ๒๔๘๑

อธิบายนามกิตก์

พระมหานาค อุปนาโค ป. ๙ วัดบรมนิวาส

เรียงเรียง

คำ **กิตก์** นี้ เป็นชื่อของศัพท์ที่ท่านประกอบปัจจัยหมู่หนึ่ง ซึ่งเป็นเครื่องกำหนดหมายเนื้อความ ของนามศัพท์ และกิริยาศัพท์ที่ต่าง ๆ กัน. คำว่าศัพท์ในที่นี้ หมายความถึงกิริยาศัพท์ที่เป็นมูลราก คือธาตุ เช่นเดียวกับธาตุในอาขยาต กิริยาศัพท์ที่เป็นมูลรากคือธาตุเหล่านั้นแหละ ท่านนำมาประกอบกับปัจจัย ซึ่งจัดไว้เป็นหมู่ ๆ เมื่อปัจจัยเหล่านั้นเข้าประกอบแล้ว ย่อมเป็นเครื่องกำหนดหมายให้ทราบเนื้อความได้ว่า ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยเหล่านี้เป็นนามศัพท์และเป็นกิริยาศัพท์ อันเป็นต่าง ๆ กันด้วยอำนาจปัจจัยนั้น ๆ ศัพท์ต่าง ๆ ที่เป็นธาตุ ซึ่งปัจจัยในกิตก์ปรุงแต่งแล้ว ย่อมสำเร็จรูปเป็น ๒ คือ ศัพท์ที่ปัจจัยอาขยาตปรุงแล้ว ย่อมใช้เป็นกิริยาศัพท์อย่างเดียว และใช้ได้เฉพาะเป็นกิริยาหมายพากย์เท่านั้น ส่วนศัพท์ที่ปัจจัยกิตก์ปรุงแล้ว ย่อมใช้เป็นนามศัพท์ คือเป็นนามนามก็ได้ คุณนามก็ได้ และใช้เป็นกิริยาศัพท์ คือเป็นกิริยาหมายพากย์ก็ได้ เป็นกิริยาในระหว่างพากย์ก็ได้.

คำว่ากิตก์นี้มีมูลเดิมมาจาก **กิร** ธาตุ ในความเรี่ยราย, กระจาย กัตตุรูป กัตตุสาธนะ วิเคราะห์ว่า **กิตปจฺจเยน กิรตีติ กิตโก** (ศัพท์ใด) ย่อมเรี่ยราย ด้วยปัจจัยกิตก์ เหตุนั้น (ศัพท์นั้น) ชื่อว่ากิตก์.

ศัพท์ที่ปัจจัยปรุงแต่งเป็นนามศัพท์

ศัพท์ต่าง ๆ ที่ปัจจัยในกิตก์ปรุงให้สำเร็จรูปเป็นนามศัพท์แล้ว นามศัพท์นั้น ๆ ย่อมมีความหมาย แตกต่างกันออกไปตามปัจจัยที่ประกอบนั้น ๆ ไม่ต้องกล่าวถึงศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ กัน ย่อมมีความหมายผิดแผกแตกต่างกันออกไป แม้ศัพท์เดียวกัน และประกอบปัจจัยตัวเดียวกันนั่นเอง ยังมีความหมายแตกต่างออกไปได้หลายอย่าง แล้วแต่ความมุ่งหมายของปัจจัยที่ประกอบเข้ากับศัพท์จะใช้ความหมายว่ากระไรได้บ้าง ในส่วนรูปที่เป็นนามศัพท์ ดังที่ท่านยกศัพท์ว่า **ทาน** ขึ้นมาเป็นอุทาหรณ์ในแบบนั้น ศัพท์นี้มูลเดิมมาจาก **ทา** ธาตุ ในความให้ ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลง ยุ เป็น อน ได้รูปเป็น ทาน ถ้าจะให้เป็นรูปศัพท์เดิม ต้องลง สิ ปฐมาวิภัตติ นปุํสกลิงค์ ได้รูป ทานํ ศัพท์นี้แหละอาจแปลได้ถึง ๔ นัย คือ :-

๑. ถ้าเป็นชื่อของสิ่งของที่จะพึงสละเป็นต้นว่า ข้าว น้ำ เงิน ทอง ก็ต้องแปลเป็นรูปกัมมสาธนะว่า " วัตถุอันเขาพึงให้" แยกรูปออกตั้งวิเคราะห์ว่า **ทาตพฺพนฺติ ทานํ.** [ยํ วตฺถุ สิ่งใด เตน อันเขา] พึงให้ เหตุนั้น [ตํ วตฺถุ สิ่งนั้น] ชื่อว่า **ทานํ** [อันเขาพึงให้]. เช่นสนคำว่า ทานวตฺถุ สิ่งของอันเขาพึงให้.

๒. ถ้าเป็นชื่อของการให้ คือเพ่งถึงกิริยาอาการของผู้ให้ แสดง

ให้เห็นว่า ผู้ให้ ๆ ด้วยอาการอย่างไร เป็นต้นว่าอาการชื่นชมยินดี อาการหยิบยกให้ เช่นนี้ต้องแปลเป็นภาวสาธนะว่า **" ความให้ การให้"** แยกรูปออกตั้งวิเคราะห์ว่า **ทิยฺยเตติ ทานํ.** (เตน อันเขา) ย่อให้ เหตุนั้น ชื่อว่า **ทานํ**. (การให้) รูปนี้ไม่ต้องมีตัวประธาน เพราะเป็นรูปภาววาจก. เช่นในคำว่า **สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ.** การให้ธรรมย่อมชนะการให้ทั้งปวง.

๓. ถ้าเป็นชื่อของเจตนา คือเพ่งถึงความคิดก่อน หรือความจงใจให้ทาน หมายความว่าเขาให้ด้วยเจตนาใด เจตนานั้นได้ชื่อว่า เป็นเหตุให้เขาสละสิ่งของ คือยกเจตนาขึ้นพูดเป็นตัวตั้ง เช่นนี้ต้องแปลเป็นรูปกรณสาธนะว่า **"เจตนาเป็นเหตุให้แห่งชน"** แยกรูปออกตั้งวิเคราะห์ว่า **เทติ เตนาติ ทานํ.** (ชโน ชน) ย่อมให้ ด้วยเจตนากรรมนั้น เหตุนั้น (ตํ เจตนากมฺมํ เจตนากรรมนั้น) ชื่อว่า **ทานํ** (เจตนากรรมเป็นเหตุให้แห่งชน). เช่นในคำว่า ทานเจตนา เจตนาเป็นเครื่องให้.

๔. เป็นชื่อของสถานที่ คือเพ่งถึงที่ ๆ เขาให้ มีโรง เรือน ศาลา หรือ บ้าน เป็นต้น หมายความว่า เขาให้ในสถานที่ใด สถานที่นั้นได้ชื่อว่า เป็นที่ให้ของเขา คือยกสถานที่ขึ้นพูดเป็นตัวตั้ง เช่นนี้ต้องแปลเป็นรูปอธิกรณสาธนะว่า **"ที่เป็นที่ให้แห่งชน"** แยกรูปออกตั้งวิเคราะห์ว่า **เทติ เอตฺถาติ ทานํ.** (ชโน ชน) ย่อมให้ในที่นั่น เหตุนั้น (เอตํ ฐานํ ที่นั่น) ชื่อว่า **ทานํ**(ที่เป็นที่ให้แห่งชน). เช่นในคำว่า ทานสาลา โรงเป็นที่ให้ (โรงทาน)

ดังตัวอย่างนี้ เราจะเห็นได้แล้วว่า คำว่า ทานํ คำเดียว อาจแปลความหมายได้หลายนัย ดังแสดงมาฉะนี้.

ศัพท์ที่ปัจจัยปรุงแต่งเป็นกิริยากิตก์

ศัพท์ต่าง ๆ ที่ปัจจัยในกิตก์ปรุงให้สำเร็จรูปเป็นกิริยาศัพท์แล้ว กิริยาศัพท์นั้น ๆ ก็ย่อมมีความหมายแตกต่างกันออกไปตามปัจจัยนั้นๆ เช่นเดียวกับศัพท์ที่ปัจจัยปรุงให้สำเร็จรูปเป็นนามศัพท์ ในส่วนกิริยาศัพท์นี้ ดังที่ทานยกคำว่า **"ทำ"** ขึ้นมาเป็นอุทาหรณ์ ย่อมอาจหมายความไปได้ต่าง ๆ ด้วยอำนาจปัจจัย ดังจะแสดงให้เห็นต่อไป คำว่า **" ทำ "** ออกมาจากศัพท์ธาตุ **"กรฺ"** ถ้าใช้เป็นศัพท์บอกผู้ทำ ก็เป็นกัตตุวาจก, บอกสิ่งที่เขาทำ ก็เป็นกัมมวาจก, บอกอาการที่ทำ ก็เป็นภาววาจก (ไม่กล่าวถึงกัตตา และ กัมม). บอกผู้ใช้ให้ทำ ก็เป็นเหตุกัตตุวาจก, บอกสิ่งที่เขาใช้ให้ทำ ก็เป็นเหตุกัมมวาจก.

๑. บอกผู้ทำที่เป็นกัตตุวาจกนั้น คือเมื่อนำปัจจัยปรุงธาตุแผนกกัตตุวาจกมาประกอบเข้า เช่น อนฺต หรือ มาน ปัจจัยเป็นต้น ก็ได้รูปเป็นกัตตุวาจก เช่น กรฺ ธาตุ ลง อนฺต ปัจจัย ได้รูปเป็น **กโรนฺโต, กโรนฺตา, กโรนฺตํ.** แปลว่า "ทำอยู่ เมื่อทำ " ตามรูปลิงค์ของตัวประธาน เมื่อต้องการจะแต่งให้เป็นประโยคตามในแบบ ก็ต้องหาตัวกัตตาผู้ทำ ในที่นี้บ่งถึงนายช่าง ก็ต้องใช้ศัพท์ว่า **"วฑฺฒกี"** ตัวกรรมบ่งถึงเรือน ก็ต้องให้คำว่า **" ฆรํ"** ตัวคุณนามที่เพิ่มเข้ามาแสดงถึงอาการที่นายช่างทำ คือ งามจริง ก็ใช้คำว่า **"อติวิยโสภํ"** ซึ่งแสดงความวิเศษของการกระทำว่า ทำได้งามจริง ท่านเรียกว่ากิริยา-

วิเสสนะ เมื่อประกอบให้เป็นประโยคก็ต้องว่า **วฑฺฒกี อติวิยโสภํ ฆรํ กโรนฺโต** นายช่าง ทำอยู่ ซึ่งเรือน งามจริง นี้เป็นรูปกัตตุวาจก เพราะยกผู้ทำขึ้นเป็นประธาน คือบอกผู้ทำนั่นเอง.

๒. บอกสิ่งที่เขาทำ เป็นกัมมวาจก เมื่อจะให้เป็นรูปนี้ ก็นำปัจจัยที่ปรุงกิริยาศัพท์ให้เป็นกัมมวาจามาประกอบ เช่น ต อนีย ตพฺพ ปัจจัยเป็นต้น เช่น กรฺ ธาตุ นำ ต ปัจจัย มาประกอบก็ได้รูปเป็น **กโต, กตา, กตํ.** ตามรูปลิงค์ของนามศัพท์ที่เป็นประธานในประโยค ในที่นี้ยกคำว่า **"เรือนนี้นายช่างทำงามจริง"** ขึ้นเป็นอุทาหรณ์ ถ้าจะประกอบให้เป็นประโยคก็ต้องว่า **อิทํ ฆรํ วฑฺฒกิยา อติวิยโสภํ กตํ.** เรือนนี้ อันนายช่าง ทำแล้ว งามจริง นี้เป็นรูปกัมมวาจก เพราะยกคำว่า **" ฆรํ"** (เรือน) ขึ้นเป็นประธาน คือบอกสิ่งที่เขาทำนั่นเอง.

๓. บอกแต่อาการที่ทำ ไม่ยกกัตตา (ผู้ทำ) ซึ่งเป็นตัวประธานและกรรม (ผู้ถูกทำ) ขึ้นพูด กล่าวขึ้นมาลอย ๆ เมื่อจะให้เป็นรูปนี้ก็นำปัจจัยที่ปรุงกิริยาศัพท์ให้เป็นภาววาจก มี ตพฺพ ปัจจัยเป็นต้นมาประกอบ เช่น ภู ธาตุ นำ ตพฺพ ปัจจัยมาประกอบ ก็ได้รูปเป็น **ภวิตพฺพํ** (พฤทธิ์ อู ที่ ภู เป็น โอ แล้วเอาเป็น อว ลง อิ อาคม ภาววาจกนี้ใช้เป็นรูปนปุ๊สกลิงค์เสมอไป) ประกอบให้เป็นประโยคเช่น **การเณเนตฺถ** (การเณน+เอตฺถ) **ภวิตพฺพํ**. อันเหตุ ในสิ่งนั้น พึงมี.

ในที่นี้ การที่มิได้ยก กรฺ ธาตุเป็นตัวอย่าง ก็เพราะ กรฺ ธาตุเป็นธาตุมีกรรมจะใช้ในภาววาจกไม่เหมาะ จึงได้ยกเอา ภู ธาตุซึ่งเป็นธาตุไม่มีกรรมขึ้นมาเป็นอุทาหรณ์แทน.

๔. บอกผู้ใช้ให้เขาทำ เป็นเหตุกัตตุวาจก เมื่อจะให้เป็นรูปนี้ ก็ต้องนำปัจจัยที่ใช้ในเหตุกัตตุวาจกมาประกอบ เช่น อนฺต ปัจจัย เป็นต้น เมื่อนำมาประกอบกับ กรฺ ธาตุก็จะได้รูปเป็น **การาเปนฺโต, การาเปนฺตา, การาเปนฺตํ.**(ยืม ณาเป ปัจจัยในอาขยาตมาใช้ด้วย) ตามลิงค์ของตัวประธาน ประกอบเป็นประโยคว่า **วฑฺฒกี ปุริเส อิมํ ฆรํ การาเปนฺโต.** นายช่าง ยังบุรุษทั้งหลาย ให้ทำอยู่ ซึ่งเรือนนี้.

๕. บอกสิ่งที่เขาใช้ให้คนอื่นทำ เป็นเหตุกัมมวาจก เมื่อจะให้เป็นรูปนี้ ก็ต้องนำปัจจัยที่ใช้ในเหตุกัมมวาจกมาประกอบ เช่น มาน ปัจจัยเป็นต้น ปัจจัยนี้เมื่อนำมาประกอบกับ กรฺ ธาตุ ก็จะได้รูปเป็น **การาปิยมาโน, การาปิยมานา, การาปิยมานํ.** (ยืม ณาเป และ ย ปัจจัย อิ อาคมในอาขยาตมาใช้ด้วย) ตามลิงค์ของตัวประธาน ประกอบให้เป็นประโยคว่า **อิทํ ฆรํ วฑฺฒกินา ปุริเสหิ การาปิยามานํ.** เรือนนี้ อันนายช่าง ยังบุรุษทั้งหลาย ให้ทำอยู่.

ดังตัวอย่างที่แสดงมานี้ เราจะเห็นได้แล้ว กรฺ ธาตุตัวเดียว เมื่อนำปัจจัยในฝ่ายกิริยากิตก์มาประกอบแล้ว อาจหมายเนื้อความได้เป็นอเนก ตามปัจจัยที่นำมาประกอบนั้น ๆ แม้ปัจจัยตัวเดียวกันนั่นเอง ก็ยังอาจแปลงเนื้อความได้มากเช่นเดียวกัน แล้วแต่ปัจจัยนั้น ๆ จะใช้หมายวาจกอะไรได้บ้าง.

กิตก์ ๒ อย่าง

กิตก์เมื่อสำเร็จรูปแล้ว เป็นนามศัพท์อย่าง ๑ เป็นกิริยาศัพท์

อย่าง ๑ คำว่า นามศัพท์นั้นหมายความกว้าง อาจหมายถึงนามศัพท์ที่เป็นนามนามทั้งหมดซึ่งเป็นนามโดยกำเนิดก็ได้, นามศัพท์ที่ปรุงขึ้นจากธาตุและใช้เป็นบทนามก็ได้, คุณนามโดยกำเนิด และคุณนามที่ปรุงขึ้นจากธาตุก็ได้, และสัพพนามด้วยก็ได้. คำว่า กิริยาศัพท์ ก็เช่นเดียวกัน อาจหมายถึงศัพท์ที่กล่าวกิริยาทั้งสิ้นเช่นกิริยาอาขยาตก็ได้, หมายถึงกิริยาที่ใช้ในกิตก์ก็ได้, ฉะนั้นเพื่อจำกัดความให้สั้นและแคบเข้า เพื่อให้หมายความเฉพาะในเรื่องกิตก์ คำว่า นามศัพท์ในที่นี้ ท่านหมายเฉพาะนามศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจากธาตุอย่างเดียว ไม่ใช่นาม-ศัพท์โดยกำเนิด และนามศัพท์ในกิตก์นี้เป็นได้เฉพาะนามนามอย่าง ๑ คุณนามอย่าง ๑ เท่านั้น รวมเรียกชื่อว่า **"นามกิตก์"** หมายถึงกิตก์ที่ใช้เป็นนาม และคำว่า กิริยาศัพท์ ก็หมายเฉพาะกิริยาที่ใช้ประกอบปัจจัยในกิตก์อย่างเดียวเท่านั้น ไม่หมายถึงกิริยาอาขยาตด้วย รวมเรียกชื่อว่า **"กิริยากิตก์"** หมายความว่า กิตก์ที่ใช้เป็นกิริยา.

ธาตุกิตก์

ในกิตก์ทั้ง ๒ นี้ คือ ทั้งนามกิตก์และกิริยากิตก์ ล้วนมีธาตุเป็นที่ตั้ง คือสำเร็จมาจากธาตุทั้งสิ้น แต่ธาตุใช้อย่างเดียวกับอาขยาต หาแปลกกันไม่ จะต่างรูปกันก็ในเมื่อใช้เครื่องปรุงต่างฝ่ายเข้าประกอบเท่านั้น คือถ้าใช้เครื่องปรุงฝ่ายอาขยาต ธาตุนั้นเมื่อสำเร็จรูปก็กลายเป็นอาขยาตไป แต่ถ้าใช้เครื่องปรุงฝ่ายกิตก์ ธาตุนั้นก็มีรูปสำเร็จเป็นกิตก์ไปเท่านั้น เพราะฉะนั้น ธาตุเป็นตัวกลาง อาจปรุงเป็น

อาขยาตก็ได้ กิตก์ก็ได้ เช่น ภุญฺช, กรฺ ธาตุ ถ้าเป็นอาขยาตก็เป็น **ภุญฺชติ, กโรติ.** เป็นนามกิตก์ก็เป็น **โภชนํ, โภชโก, กรณํ, การโก,** เป็นกิริยากิตก์เป็น **ภุญฺชนฺโต, ภุญฺชิตฺวา, ภุตฺโต, กโรนฺโต, กตฺวา, กโต.** เป็นต้น.

อนึ่ง บางคราวก็ใช้นามศัพท์มาปรุงเป็นกิริยากิตก์ก็ได้เช่นเดียวกับอาขยาต เช่น :-

	อาขยาต	กิริยากิตก์
ศัพท์นามนามว่า ปพฺพ (ภูเขา)	**ปพฺพตายติ**	**ปพฺพตายนฺโต**
ศัพท์คุณนามว่า จิร (นาม, ชักช้า)	**จิรายติ**	**จิรายนฺโต**

ฉะนั้น จึงรวมความว่า อาขยาต ใช้ธาตุและนามศัพท์เป็นตัวตั้งสำหรับปรุงได้ฉันใด กิตก์ก็ใช้ได้ฉันนั้น แต่ต้องยืมปัจจัยในอาขยาตมาลงด้วยในที่บางแห่ง เช่น อาย, อิย ปัจจัยในอุทาหรณ์นี้เป็นต้น.

นามกิตก์

คำว่า **นามกิตก์** ในที่นี้ ท่านหมายถึงกิตก์ที่ใช้เป็นนาม และคำว่า นาม ก็หมายเฉพาะถึงศัพท์ธาตุที่นำมาประกอบปัจจัยในกิตก์นี้ เมื่อสำเร็จรูปแล้วใช้ได้ ๒ อย่าง คือ ใช้เป็นนามนาม ๑ คุณนาม ๑ มิได้หมายถึงศัพท์ที่เป็นนามนามและคุณนามโดยกำเนิด เช่น **รุกฺข** (ต้นไม้) **จมู** (เสนา) **ทกฺข** (ขยัน) **นีล** (เขียว) เป็นต้น. กิตก์ที่สำเร็จรูปเป็นนามนาม หมายถึงธาตุคือกิริยาศัพท์ที่เป็นมูลรากซึ่งนำมาประกอบปัจจัยในนามกิตก์แล้ว ใช้ได้ตามลำพังตัวเอง ไม่ต้องหา

บทอื่นมาเป็นประธาน กล่าวอย่างง่ายอื่น ใช้กิริยาเป็นนามนั่นเอง เช่น **กรณํ** (ความทำ) **ฐานํ** (ความยืน) **นิสชฺชา** (ความนั่ง) เป็นต้น. ส่วนกิตก์ที่สำเร็จรูปเป็นคุณนาม จะใช้ตามลำพังตัวเองไม่ได้ อย่างเดียวกับคุณนามโดยกำเนิดเหมือนกัน ต้องอาศัยมีตัวนามอื่น เป็นตัวประธาน เช่น **การโก** (ผู้ทำ) **ปาปการี** (ผู้ทำซึ่งบาปโดยปกติ) **อนุสาสโก** (ผู้ตามสอน) เป็นต้น. ศัพท์เหล่านี้ ล้วนต้องมีนามนาม บทอื่นเป็นประธานสิ้น เช่น **ชโน** (ชน) **ปุคฺคโล** (บุคคล) เป็นต้น จะยกขึ้นแปลลอย ๆ หาได้ไม่. ในนามกิกต์นี้ท่านจัดเป็นสาธนะ และ สาธนะนั้น ล้วนหมายรู้ด้วยปัจจัย เพื่อให้มีเนื้อความแปลกกัน ดัง จะได้อธิบายต่อไป.

สาธนะ

คำว่า **สาธนะ** นี้ ท่านแปลว่า **"ศัพท์ที่ท่านให้เสร็จมาแต่รูปวิเคราะห์"** หมายความว่า รูปสำเร็จมาจากการตั้งวิเคราะห์ คำว่า **วิเคราะห์** ก็หมายความว่า การแยกหรือกระจายศัพท์ออกให้เห็นส่วนต่าง ๆ ของศัพท์ที่เป็นสาธนะ เช่นศัพท์ว่า คติ (ภูมิเป็นที่ไป) ย่อมสำเร็จมาจากรูปวิเคราะห์ว่า **" คจฺฉาติ เอตฺถา-ติ"** เพราะฉะนั้น คติ จึงเป็นตัวสาธนะ และ**คจฺฉนฺติ เอตฺถา-ติ** เป็นรูปวิเคราะห์ เมื่อจะเรียงให้เต็มทั้งรูปวิเคราะห์และสาธนะก็ต้องว่า **คจฺฉนฺติ เอตฺถา-ติ คติ** ในรูปวิเคราะห์นั่นเอง ย่อมเป็นเครื่องส่องให้ทราบสาธนะไปในตัว เช่น ในที่นี้ คำว่า **เอตฺถ** (ในภูมินั่น) เป็นสัตตมีวิภัตติ บ่งถึงสถานที่ ก็

ส่องให้ทราบว่ารูปที่สำเร็จไปจากคำนี้ ต้องเป็นอธิกรณสาธนะ เพราะสาธนะนี้ ท่านบัญญัติให้ใช้คำว่า **"เอตฺถ"** ในเวลาตั้งรูปวิเคราะห์ ส่วนกิริยาที่อยู่ข้างหน้านั้นแสดงถึงรูป ในที่นี้ **คจฺฉนฺติ** เป็นกัตตุวาจก จึงต้องเป็นกัตตุรูป ฉะนั้นจึงรวมความว่า **คติ** เป็นกัตตุรูป อธิกรณ-สาธน. สาธนะนั้นท่านแบ่งไว้ ๗ อย่าง คือ :-

๑. กัตตุสาธนะ

๒. กัมมสาธนะ

๓. ภาวสาธนะ

๔. กรณสาธนะ

๕. สัมปทานสาธนะ

๖. อปาทานสาธนะ

๗. อธิกรณสาธนะ

และในสาธนะเหล่านี้ ท่านยังจัดรูปวิเคราะห์ไว้ประจำอีก ๓ คือ :-
กัตตุรูป ๑ กัมมรูป ๑ ภาวรูป ๑.

กัตตุสาธนะ

สาธนะนี้ เป็นชื่อของผู้ทำ คือผู้ประกอบกิริยานั้น ได้แก่ผู้ใดเป็นผู้ทำ ก็เป็นชื่อของผู้นั้น กล่าวอย่างง่ายก็คือเป็นชื่อของคนหรือสัตว์ เช่น อุ. ว่า **กุมฺภกาโร** (ผู้ทำซึ่งหม้อ). **ทายโก** (ผู้ให้), **โอวาทโก** (ผู้กล่าวสอน), **สาวโก** (ผู้ฟัง), เหล่านี้เป็นกัตตุสาธนะทั้งนั้น เพราะล้นเป็นชื่อของผู้ทำ คือต้องมี ชน หรือ บุคคล เป็นต้นเป็นเจ้าของผู้

ทำกำกับอยู่ด้วย เวลาแปลจะขาดเสียมิได้ เช่น **กุมฺภกาโร** เวลาแยกตั้งวิเคราะห์ก็จะต้องตั้งว่า **กุมฺภํ กโรตี-ติ กุมฺภกาโร** แปลว่า (โย ชโน ชนใด) ย่อมทำ ซึ่งหม้อ เหตุนั้น (โส ชโน ชนนั้น) ชื่อว่า **กุมฺภกาโร** (ผู้ทำซึ่งหม้อ). สำหรับกัตตุสาธนะเวลาตั้งวิเคราะห์ กิริยาจะต้องเป็นกัตตุวาจกเสมอ, วิธีแปลกัตตุสาธนะ ท่านให้แปลได้ ๒ นัย คือ **"ผู้-"** ถ้าลงในอรรถคือตัสสีละ แปลว่า **"ผู้...โดยปกติ"** คำว่า **"ตัสสีละ "** ในที่นี้ หมายความว่า สิ่งที่บุคคลทำเป็นปกติ คือบุคคลทำสิ่งใดเป็นปกติ สาธนะนี้กล่าวถึงการทำที่เป็นปกติของบุคคลนั้นด้วย เช่น อุ. ว่า **ธมฺมจารี** (ผู้ประพฤติซึ่งธรรมโดยปกติ) เวลาตั้งวิเคราะห์จะต้องเติมคำว่า **"สีเลน"** เข้ามาด้วยว่า **ธมฺมํ จรติ สีเลนา-ติ ธมฺมจารี** แปลว่า (โย ชโน ชนใด) ย่อมประพฤติ ซึ่งธรรม **โดยปกติ** เหตุนั้น (โส ชโน ชนนั้น) ชื่อว่า **ธมฺมจารี** (ผู้ประพฤติซึ่งธรรมโดยปกติ).

อีกอย่างหนึ่ง ในสาธนะนี้ท่านเพิ่ม **สมาสรูป ตัสสีลสาธนะ** เข้ามาอีก ที่เรียกเช่นนั้น ก็เพราะสาธนะนี้กล่าวถึงความทำเป็นปกติของบุคคล เวลาตั้งวิเคราะห์มีรูปวิเคราะห์คล้ายสมาส เวลาแปลท่านให้แปลว่า **"ผู้มี-"** เช่น อุ. **ธมฺมจารี** นั้น ถ้าตั้งวิเคราะห์เป็น สมาสรูป ตัสสีลสาธนะ ก็ต้องตั้งว่า **ธมฺมํ จริตุํ สีลมสฺสา-ติ** [สีลํ+อสฺส+อิติ] **ธมฺมจารี**. การประพฤติ ซึ่งธรรม เป็นปกติ ของชนนั้น เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **ธมฺมาจารี** (ผู้มีการประพฤติซึ่งธรรมเป็นปกติ) กิริยาในรูปนี้ ต้องประกอบด้วย ตุํ ปัจจัยเสมอ.

กัมมสาธนะ

สาธนะนี้ เป็นชื่อของสิ่งที่ถูกทำ คือสิ่งใดถูกเขาทำ ก็เป็นชื่อของสิ่งนั้น กล่าวอย่างง่ายก็คือเป็นชื่อของสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีผู้ทำขึ้น ในสาธนะนี้กล่าวถึงสิ่งที่สำเร็จขึ้นโดยอาการ ๒ อย่างคือ ตามธรรมชาติอย่าง ๑ บุคคลทำขึ้นอย่าง ๑ ที่สำเร็จตามธรรมชาตินั้น คือมิได้มีใครเป็นผู้ทำขึ้น เช่น อุ. ว่า **ปิโย** (เป็นที่รัก) ก็หมายถึงว่าใครคนใดคนหนึ่งถูกอีกคนหนึ่งรัก เช่น บุตรธิดาถูกมารดาบิดารัก หรือมารดาบิดาถูกบุตรธิดารัก ฉะนั้นบุตรธิดาจึงได้ชื่อว่าเป็นที่รักของมารดาบิดา หรือมารดาบิดาได้ชื่อว่าเป็นที่รักของบุตรธิดา. **รโส** (วิสัยที่เป็นที่มายินดี) ก็เช่นเดียวกัน, วิสัยในที่นี้หมายถึงอารมณ์. คำว่า **ปิโย** เป็น ปิย ธาตุ ลง อ ปัจจัย แยกรูปออกตั้งวิเคราะห์ว่า (ปิตา) **ปิเยติ ตนฺ-ติ** [ตํ+อิติ] **ปิโย** (ปุตฺโต). (บิดา) ย่อมรัก ซึ่งบุตรนั้น เหตุนั้น (บุตรนั้น) ชื่อว่า **ปิโย** เป็นที่รักของ (บิดา).

อีก อุ. หนึ่ง คือ **รโส** เป็น รสฺ ธาตุ ลง อ ปัจจัย ตั้ง วิ. ว่า (ชโน) **รสติ ตนฺ-ติ รโส** (วิสโย). (ชน) ย่อมยินดี ซึ่งวิสัยนั้น เหตุนั้น (วิสัยนั้น) ชื่อว่า **รโส** เป็นที่ยินดี (ของชน). ทั้ง ๒ อุ. นี้ เป็นกัตตุรูป กัมมสาธนะ คือตัวสาธนะเป็นกรรม ส่วนรูปตั้งวิเคราะห์เป็นกัตตุวาจก ท่านบัญญัติให้แปลว่า **"เป็นที่-"**

ส่วนกรรมที่สำเร็จขึ้นโดยถูกบุคคลทำนั้น เช่น อุ. ว่า **กิจฺจํ** (กรรมอันเขาพึงทำ), **ทานํ** (สิ่งของอันเขาพึงให้), คำว่า **กิจฺจํ** เป็น

กรฺ ธาตุ ลง ริจฺจ ปัจจัย แยกรูปออกตั้ง วิ.ว่า **กาตพฺพนฺ-ติ** [กาตพฺพํ+อิติ] **กิจฺจํ** (ยํ กมฺมํ กรรมใด) (เตน อันเขา) พึงทำ เหตุนั้น (ตํ กมฺมํ กรรมนั้น) ชื่อว่า **กิจฺจํ** (อันเขาพึงทำ).

อีก อุ. หนึ่งว่า ทานํ เป็น ทา ธาตุ ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อน แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **ทาตพฺพนฺ-ติ ทานํ.** (ยํ วตฺถุ สิ่งของใด) (เตน อันเขา) พึงให้ เหตุนั้น (ตํ วตฺถุ สิ่งของนั้น) ชื่อว่า **ทานํ** (อันเขาพึงให้) ทั้ง ๒ อุ. นี้ เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ ลงรอยกัน คือรูปวิเคราะห์ก็เป็นกัมมวาจก และสาธนะก็เป็นกัมมสาธนะ ท่านบัญญัติให้แปลว่า **"อันเขา-"**

ภาวสาธนะ

สาธนะนี้ กล่าวถึงอาการคือความมีความเป็นเท่านั้น ไม่กล่าวถึง กัตตา (ผู้ทำ) หรือ กัมม (ผู้ถูกทำ) กิริยาอาการเหล่านั้นก็เกิดมาจากความทำของนามนามนั่นเอง กล่าวอย่างง่าย ก็คือ กล่าวถึงเฉพาะกิริยาอาการมีการ ยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น ที่ปรากฏมาจากนามนาม ไม่กล่าวผู้ทำ หรือผู้ถูกทำ เช่น อุ. ว่า **คมนํ** (ความไป), **ฐานํ** (ความยืน), **นิสชฺชา** (ความนั่ง). **สยนํ** (ความนอน) คำว่า **คมนํ** เป็น คมฺ ธาตุ ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อน แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **คจฺฉิยเต-ติ คมนํ** (ตน อันเขา) ย่อมไป เหตุนั้น ชื่อว่า ความไป.

ฐานํ เป็น ฐา ธาตุ ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อน แยก

รูปออกตั้ง วิ. ว่า **ติฏฺฐยเต-ติ ฐานํ,** (เตน อันเขา) ย่อมยืน เหตุนั้น ชื่อว่า ความยืน.

นิสชฺชา เป็น นิ บทหน้า สิทฺ ธาตุ ในความจม ลง ณฺย ปัจจัย ลบ ณ แห่ง ณฺย เสียแล้วแปลงที่สุดธาตุคือ ทฺ กับ ย เป็น ชฺช เป็น รูปอิตถีลิงค์ แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **นิสีทยเต-ติ นิสชฺชา**, (เตน อัน เขา) ย่อมนั่ง เหตุนั้น ชื่อว่า ความนั่ง.

สยนํ เป็น สี ธาตุ ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลง ยุ เป็น อน พฤทธิ์ อี ที่ สี เป็น เอ แล้วเอาเป็น อย แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **สยเต-ติ สยนํ** (เตน อันเขา) ย่อมนอน เหตุนั้น ชื่อว่า ความนอน.

สำหรับรูปวิเคราะห์ในภาวสาธนะนี้ ตั้งได้ ๓ วิธี คือ :-

ใช้ประกอบเป็นกิริยาอาขยาต เป็นรูปภาววาจก ๑

ใช้ปรกอบเป็นนามกิตก์ เป็นรูปภาวสาธนะ ๑

ใช้ประกอบเป็นกิริยากิตก์ เป็นรูปภาววาจก ๑

สำหรับรูปวิเคราะห์ ที่เป็นกิริยาอาขยาต พึงดูตัวอย่างข้างต้น ส่วนรูปวิเคราะห์ที่ใช้ประกอบเป็นนามกิตก์ มักใช้คงรูปตามเดิม เช่น คมนํ ตั้ง วิ. ว่า **คมนํ คมนํ.** ความไป ชื่อว่า **คมนํ** (ความไป).

ฐานํ ตั้ง วิ. ว่า **ฐานํ ฐานํ.** ความยืน ชื่อว่า **ฐานํ** (ความยืน).

นิสชฺชา ตั้ง วิ. ว่า **นิสชฺชา นิสชฺชา.** ความนั่ง ชื่อว่า **นิสชฺชา** (ความนั่ง) หรือจะให้ประกอบ ยุ ปัจจัย ตั้ง วิ. ว่า **นิสีทนํ นิสชฺชา** ดังนี้ก็ได้ แล้วแต่จะเห็นควร.

สยนํ ตั้ง วิ. ว่า **สยนํ สยนํ.** ความนอน ชื่อว่า **สยนํ** (ความนอน).

รูปวิเคราะห์ที่ใช้เป็นกิริยากิตก์ ก็ใช้ประกอบปัจจัยที่เป็นภาว-วาจก เช่น **คมนํ** ประกอบ ตพฺพ ตั้ง วิ. ว่า **คนฺตพฺพน-ติ คมนํ.** (เตน อันเขา) พึงไป เหตุนั้น ชื่อว่า **คมนํ** (ความไป).

ฐานํ ตั้ง วิ. ว่า **ฐาตพฺพนฺ-ติ ฐานํ** (เตน อันเขา) พึงยืน เหตุนั้น ชื่อว่า **ฐานํ** (ความยืน).

สยนํ ตั้ง วิ. ว่า **นิสีทิตพฺพนฺ-ติ นิสชฺชา-**(เตน อันเขา) พึงนั่ง เหตุนั้น ชื่อว่า **นิสชฺชา** (ความนั่ง).

สยนํ ตั้ง วิ. ว่า **สยิตพฺพนฺ-ติ สยนํ** (เตน อันเขา) พึงนอน เหตุนั้น ชื่อว่า **สยนํ** (ความนอน).

รูปวิเคราะห์ที่ใช้กิริยากิตก์นั้น มักใช้ประกอบกับ ตพฺพ ปัจจัยเป็นพื้น รูปอื่นไม่มีใช้. ในสาธนะนี้รูปและสาธนะลงเป็นอันเดียวกัน คือ รูปวิเคราะห์กับสาธนะต่างก็เป็นภาววาจก ท่านบัญญัติให้แปลว่า "**ความ**"ก็ได้ "**การ**" ก็ได้ (เตน อันเขา) ที่เติมมาในรูปวิเคราะห์ที่เป็นกิริยาอาขยาตและกิริยากิตก์ในเวลาแปลนั้น เพื่อให้ถูกต้องและครบตามรูปประโยค เพราะกิริยาภาววาจกจะขาด กัตตา ที่เป็นตติยา-วิภัตติ ซึ่งแปลว่า "**อัน**" หาได้ไม่.

กรณสาธานะ

สาธนะนี้ หมายถึงสิ่งที่เป็นเครื่องมือให้สำเร็จทำของบุคคล คำผู้ทำ ๆ ด้วยสิ่งใด ยกสิ่งนั้นขึ้นกล่าว เช่น ผูกด้วยเชือก ประหาร

ด้วยดาบ หรือไชด้วยสว่านเป็นต้น คำว่า เชือก ดาบ และ สว่าน เป็นเครื่องมือให้บุคคลทำกิจมีการผูกเป็นต้นสำเร็จ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากรณะ เพราะเป็นเครื่องมือยังการทำของบุคคลให้สำเร็จ ดัง อุ. ว่า **พนฺธนํ** (วัตถุเป็นเครื่องผูก) , **ปหรณํ** (วัตถุเป็นเครื่องประหาร), **วิชฺฌนํ** (วัตถุเป็นเครื่องไช) เป็นต้น ล้วนเป็นกรณสาธนะ.

พนฺธนํ เป็น พนฺธ ธาตุ ลง ยุ ปัจจัยแล้ว แปลงเป็น อน แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **พนฺธติ เตนา-ติ พนฺธนํ** (ชโน ชน) ย่อมผูกด้วยวัตถุนั้น เหตุนั้น (ตํ วตฺถุ วัตถุนั้น) ชื่อว่า **พนฺธนํ** (เป็นเครื่องผูกแห่งชน).

ปหรณํ เป็น ป บทหน้า หรฺ ธาตุ ในความนำไป ลง ยุ ปัจจัยแล้วแปลงเป็น อณ (เพราะเป็นธาตุมี ณ เป็นที่สุด จึงมิได้แปลเป็น อน) แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **ปหรติ เตนา-ติ ปหรณํ.** (ชโน ชน) ย่อมประหาร ด้วยวัตถุนั้น เหตุนั้น (ตํ วตฺถุ วัตถุนั้น) ชื่อว่า ปหรณํ (เป็นเครื่องประหารแห่งชน).

วิชฺฌนํ เป็น วิธฺ ธาตุ ในความแทง ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อน แต่ธาตุตัวนี้ยังลง ย ปัจจัยในอาขยาตติดมาด้วย คือเมื่อลง ย ปัจจัยแล้วแปลง ย กับ ธฺ ที่สุดธาตุเป็น ชฺฌ แล้วลง ยุ ปัจจัยในนามกิตก์ซ้ำอีก จึงได้รูปเป็นเช่นนั้น แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **วิชฺฌติ เตนา-ติ วิชฺฌนํ.** (ชโน ชน) ย่อมไช ด้วยวัตถุนั้น เหตุนั้น (ตํ วตฺถุ วัตถุนั้น) ชื่อว่า **วิชฺฌนํ** (เป็นเครื่องไชแห่งชน).

รูปวิเคราะห์ที่แสดงมาเหล่านี้ กิริยาเป็นกัตตุวาจก จึงเรียกว่า กัตตุรูป กรณสาธนะ เมื่อสำเร็จเป็นสาธนะแล้วแปลว่า **"เป็นเครื่อง-"** หรือ **"เป็นเหตุ-"**

แต่ในสาธนะนี้ยังเป็นได้รูปหนึ่ง คือ กัมมรูป กิริยาต้องประกอบให้เป็นกัมมวาจก ดังตัวอย่างต่อไปนี้ :-

พนฺธนํ ตั้ง พนฺธ ธาตุ แล้วลง ย ปัจจัย อิ อาคม สำหรับกัมมวาจกในอาขยาต ตั้ง วิ. ว่า **พนฺธิยติ เตนา-ติ พนฺธนํ.** (ชโน ชน) (เตน อันเขา) ย่อมผูก ด้วยวัตถุนั้น เหตุนั้น (ตํ วตฺถุ วัตถุนั้น) ชื่อว่า **พนฺธนํ** (เป็นเครื่องอันเขาผูก).

ปหรณํ ตั้ง ป บทหน้า หรฺ ธาตุ ลงเครื่องปรุงกัมมวาจก ตั้ง วิ. ว่า **ปหริยติ เตนา-ติ ปหรณํ.** [ชโน ชน] [เตน อันเขา] ย่อมประหาร ด้วยวัตถุนั้น เหตุนั้น [ตํ วตฺถุ วตถุนั้น] ชื่อว่า **ปหรณํ** [เป็นเครื่องอันเขาประหาร].

วิชฺฌนํ ตั้ง วิธฺ ธาตุ ลง ย ปัจจัยในหมวด ทิวฺ ธาตุ ได้รูปเป็น วิชฺฌ แล้วลงเครื่องปรุงกัมมวาจก ตั้ง วิ. ว่า **วิชฺฌิยติ เตนา-ติ วิชฺฌนํ** [ชโน ชน] [เตน อันเขา] ย่อมไข ด้วยวัตถุนั้น เหตุนั้น [ตํ วตฺถุ วัตถุนั้น] ชื่อว่า **วิชฺฌนํ** [เป็นเครื่องอันเขาไช].

รูปวิเคราะห์ดังที่แสดงมาเหล่านี้ กิริยาเป็นกัมมวาจก จึงเรียกว่า กัมมรูป กรณสาธนะ เมื่อสำเร็จเป็นสาธนะแล้ว ท่านบัญญัติให้แปลว่า **"เป็นเครื่องอันเขา -"** หรือ **" เป็นเหตุอันเขา-"**

พึงสังเกตในสาธนะนี้ จำต้องมีคำว่า **"เตน"** ซึ่งเป็นตติยา-

วิภัตติ แปลว่า "**ด้วย**" ติดอยู่ข้างท้ายของกิริยาเสมอ ทั้งใน กัตตุรูป และกัมมรูป เพื่อเป็นเครื่องแสดงรูปของสาธนะ จะขาดเสียหาได้ไม่.

สัมปทานสาธนะ

สาธนะนี้กล่าวถึงผู้รับ ผู้รับนี้จะเป็นบุคคล สัตว์ หรือสิ่งของก็ได้ คือผู้ทำหยิบยกสิ่งของให้แก่ผู้ใด หรือแก่สิ่งใด ก็กล่าวถึงผู้นั้น หรือสิ่งนั้น เช่นคำว่า ให้ทานแก่ยาจก, ยาจก จัดว่าเป็นผู้รับ คือผู้ที่เขาให้ สาธนะที่กล่าวถึงผูรับเช่นนี้แหละ เรียกว่า สัมปทานสาธนะ เช่น อุ. ว่า **สมฺปทานํ** [วัตถุเป็นที่มอบให้] ศัพท์นี้มูลเดิมมาจาก สํ+ป บทหน้า ทา ธาตุในความให้ ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อน และแปลงนิคคหิตที่ สํ เป็น ม ในที่นี้เป็นชื่อของผู้รับ จึงเป็น สัมปทานสาธนะ ส่วนรูปอาจเป็นได้ทั้งกัตตุรูป และ กัมมรูป.

กัตตุรูป สัมปทานสาธนะ ตั้ง วิ. ว่า **สมฺปเทติ เอตสฺสา-ติ สมฺปทานํ.** [ชโน ชน] ย่อมมอบให้ แก่วัตถุนั่น เหตุนั้น [เอตํ วตฺถุ วัตถุนั่น] ชื่อว่า **สมฺปทานํ.** [เป็นที่มอบให้แห่งชน].

ที่เป็นกัมมรูป สัมปทานสาธนะ แปลกแต่เปลี่ยนกิริยาเป็นกัมมวาจก ตั้ง วิ. ว่า **สมฺปทิยเต เอตสฺสา- ติ สมฺปทานํ** [สกฺกาโร สักการะ] [เตน อันเขา] ย่อมมอบให้ แก่วัตถุนั้น เหตุนั้น [เอตํ วตฺถุ วัตถุนั่น] ชื่อ **สมฺปทานํ** [เป็นที่อันเขามอบให้].

อุทาหรณ์เหล่านี้สำเร็จรูปเป็นนปุํสกลิงค์ เพราะหมายถึงวัตถุเป็นผู้รับมีเจดีย์เป็นต้น ถ้าผู้รับเป็นปุํลิงค์ ก็ต้องเปลี่ยนบททั้งปวงเป็นรูป

ปุ๊ลิงค์ เป็น **สมฺปทาโน** เช่น ภิกฺขุ (ภิกษุ) หรือ **ยาจโก** (ยาจก) เป็นต้น ส่วนรูปวิเคราะห์คงตามรูปเดิม สาธนะนี้ ถ้าเป็นกัตตรูป ท่านบัญญัติให้แปลว่า **"เป็นที่-"** ถ้าเป็นกัมมรูปแปลว่า **"เป็นที่อันเขา-"** และพึงสังเกตในสาธนะนี้จะต้องมีสัพพนามคือ **"เอตสฺส"** ซึ่งมีรูปเป็นจตุตถีวิภัตติ ที่แปลว่า **"แก่"** ตามหลังกิริยาในรูปวิเคราะห์เสมอไป ซึ่งจะขาดเสียมิได้.

อปาทานสาธนะ

สาธนะนี้เป็นสาธนะที่กล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากไป คือผู้ทำปราศจากสิ่งใดไป กล่าวถึงสิ่งนั้น เช่นคำว่าไปจากบ้านสู่วัด หรือไปจากวัดสู่บ้าน คำว่า จากบ้าย หรือจากวัด หมายถึงสิ่งที่เขาปราศจากไป สาธนะที่กล่าวถึงสิ่งที่เขาปราศไปเช่นนี้แหละ เรียกว่า อปาทานสาธนะ เช่น อุ. ในแบบว่า **ปภสฺสโร** (แดนซ่านออกแห่งรัศมี) หมายถึงกายของเทวดาจำพวกหนึ่ง ซึ่งมีรัศมีซ่านออก, **ปภโว** (แดนเกิดก่อน) หมายถึงน้ำตก ซึ่งเป็นต้นเดิมของแม่น้ำ คือ แม่น้ำย่อมเกิดจากน้ำตกนั้น **ภีโม** (แดนกลัว) หมายถึงยักษ์ ซึ่งเป็นแดนให้เกิดความกลัวของมนุษย์ผู้เห็น.

ปภสฺสโร มูลเดิมมาจาก ปภา (รัศมี) บทหน้า สรฺ ธาตุในความซ่าน อ ปัจจัย ลบ อา ที่ ปภา เสีย แล้วซ้อน สฺ เพราะมี ส อยู่หลัง แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **ปภา สรติ เอตสฺมา-ติ ปภสฺสโร** (เทวกาโย) รัศมีย่อมซ่านออก จากกายแห่งเทวดานั้น เหตุนั้น (เอ โส เทวกาโย)

กายแห่เทวดานั้น) ชื่อ **ปภสฺสโร** (เป็นแดนซ่านออกแห่งรัศมี).

ปภโว มูลเดิมมาจาก ป บทหน้า ภู ธาตุ อ ปัจจัย พฤทธิ์ อู ที่ ภู เป็น โอ แล้วเอาเป็น อว และ ป บทหน้าตัวนั้น ศัพท์เต็มรูป คือ ปฐมํ (ก่อน) ท่านลบอักษรสองตัวหลังเสียเหลือไว้แต่ ป ในเมื่อสำเร็จรูปเป็นสาธนะแล้วแยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **ปฐมํ ภวติ เอตสฺมา-ติ ปภโว** (ปเทโส). (นที แม่น้ำ) ย่อมเกิดมีก่อน แต่ประเทศนั่น เหตุนั้น (เอโส ปเทโส ประเทศนั่น) ชื่อว่า **ปภโว** (เป็นคนเกิดก่อนแห่งแม่น้ำ).

ภีโม มูลเดิมมาจาก ภี ธาตุ ในความกลัว ลง ม ปัจจัย แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **ภายติ เอตสฺมา-ติ ภีโม** (ยกฺโข). ชโน (ชน) ย่อมกลัว แต่ยักษ์นั่น เหตุนั้น (เอโส ยกฺโข ยักษ์นั่น) ชื่อว่า **ภีโม** (เป็นแดนกลัวแห่งชน).

สาธนะนี้ เป็นกัตตุรูปอย่างเดียว เมื่อสำเร็จเป็นสาธนะแล้วท่านบัญญัติให้แปลว่า **"เป็นแดน-"** และพึงสังเกตในสาธนะนี้ต้องมี ต หรือ เอต สัพพนาม ซึ่งประกอบด้วยปัญจมีวิภัตติ แปลว่า แต่, จาก ตามหลังกิริยา และต่อสนธิกับ อิติ ศัพท์ ในเวลาแยกรูปออกตั้งวิเคราะห์เสมอไป จะขาดเสียมิได้.

อธิกรณสาธนะ

สาธนะนี้หมายความว่า สาธนะที่กล่าวถึงสถานที่เป็นที่ทำการคือ บุคคลทำการในสถานที่ใด สาธนะนี้กล่าวถึงสถานที่นั้น เช่น โรงเรียน

เป็นสถานที่เล่าเรียนวิชาความรู้ หรือโรงงานเป็นสถานที่ทำวายเป็นต้น กล่าวสั้นก็คือ ยกสถานที่นั้นขึ้นกล่าว เช่น อุ. ว่า **ฐานํ** (ที่ตั้ง, ที่ยืน), **อาสนํ** (ที่นั่ง), **สยนํ** (ที่นอน).

ฐานํ มูลเดิมมาจาก ฐา ธาตุ ในความยืน ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อน แยกรุปออกตั้ง วิ. ว่า **ติฏฺฐติ เอตฺถา-ติ ฐานํ** (ชโน ชน) ย่อมยืน ในที่นั้น เหตุนั้น (เอตํ ฐานํ ที่นั่น) ชื่อว่า **ฐานํ** (เป็นที่ยืนแห่งชน).

อาสนํ มูลเดิมมาจาก อาสฺ ธาตุในความนั่ง ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อน แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **อาสติ เอตฺถาติ-อาสนํ** (ชโน ชน) ย่อมนั่ง ในที่นั่น เหตุนั้น (เอตํ ฐาน ที่นั่น) ชื่อว่า **อาสนํ** (เป็นที่นั่งแห่งชน).

สยนํ มูลเดิมมาจาก สี ธาตุในความนอน แปลง อี ที สี่ เป็น เอ แล้วเอาเป็น อย ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อน แยกรูปออกตั้ง วิ. ว่า **สยติ เอตฺถา-ติ สยนํ** (ชโน ชน) ย่อมนอน ในที่นั่น เหตุนั้น (เอตํ ฐานํ ที่นั่น) ชื่อว่า **สยนํ** (เป็นที่นอนแห่งชน).

รูปวิเคราะห์เหล่านั้นเป็นกัตตุรูป เพราะใช้กิริยาเป็นกัตตุวาจก ถ้าต้องการให้เป็นกัมมรูป ก็ต้องแปลงกิริยาให้เป็นกัมมวาจก แต่ศัพท์ทั้ง ๓ นี้เป็นอกัมมธาตุ (ธาตุไม่มีกรรม) ถึงจะตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัมมรูปก็ไม่เหมาะ.

ในสาธนะนี้ที่เป็นกัมมรูป ท่านบัญญัติให้แปลว่า **"เป็นที่-"** ถ้าเป็นกัมมรูปแปลว่า **" เป็นที่อันเขา-"**

วิเคราะห์แห่งสาธนะ

รูปวิเคราะห์แห่งสาธนะนี้ หมายความว่า ตัวที่แยกออกตั้งวิเคราะห์ ซึ่งเป็นต้นเหตุให้สำเร็จรูปเป็นสาธนะ ๆ ที่จะสำเร็จเป็นรูปขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยรูปวิเคราะห์ เช่น **ทายโก** (ผู้ให้) เป็นสาธนะก่อนที่จะสำเร็จรูปเป็นเช่นนั้น ต้องมาจากรูปวิเคราะห์ **เทตี+ติ** ฉะนั้น **เทตี-ติ** จึงเป็นรูปวิเคราะห์ **ทายโก** เป็นตัวสาธนะ.

ก็รูปวิเคราะห์นั้น มีอยู่ ๓ รูป คือ กัตตุรูป ๑ กัมมรูป ๑ ภาวรูป ๑ ที่เรียกชื่อเช่นนี้ ก็ด้วยอำนาจวาจกในอาขยาต เพราะการตั้งวิเคราะห์ต้องใช้วาจกทั้งนั้น และวาจกโดยมากก็มักใช้ในอาขยาต ในกิริยากิตก์ก็มีใช้บ้าง แต่เป็นส่วนน้อย บางคราวก็ใช้นามกิตก์นั้นเองก็มี ที่กล่าวนี้มีเฉพาะกัมมรูปและภาวรูปเท่านั้น ส่วนกัตตุรูปใช้กิริยาอาขยาตโดยส่วนเดียว. รูปวิเคราะห์นี้เมื่อจักตามวาจกย่อมได้ดังนี้คือ :- รูปวิเคราะห์ที่เป็นกัตตุวาจกและเหตุกัตตุวาจก จัดเป็นกัตตุรูป ๑ รูปวิเคราะห์ที่เป็นภาววาจกและเหตุกัมมวาจา จัดเป็นกัมมรูป ๑ รูปวิเคราะห์เป็นภาววาจก จัดเป็นภาวรูป ๑.

วิธีปรุงรูปวิเคราะห์

เป็นธรรมดาของการตั้งวิเคราะห์ ก่อนอื่นเมื่อเห็นศัพท์แล้วจะต้องแยกรูปว่า เป็นธาตุอะไร มีกรรมหรือไม่ ถ้าเป็นสกัมมธาตุ ก็ใช้ได้เฉพาะกัตตุรูป กัมมรูป, ถ้าเป็นอกัมมธาตุ ก็ใช้ได้เฉพาะกัตตรูป ภาวรูป, เมื่อเราค้นตัวธาตุได้แล้ว ก็นำธาตุตัวนั้นมาปรุงด้วยเครื่อง

ปรุงอาขยาต คือ วิภัตติ วาจก และปัจจัย ถ้าจะต้องการเป็นกัตตุรูป ก็ต้องใช้เครื่องปรุงของกัตตุวาจก หรือเหตุกัตตุวาจก, กัมมรูปก็ใช้เครื่องปรุงของกัมมวาจก หรือเหตุกัมมวาจก, ภาวรูปก็ใช้เครื่องปรุงของภาววาจก, เช่นเห็นศัพท์ว่า **สิกฺขโก** (ผู้ศึกษา) ถ้าค้นดูธาตุก็จะเห็นว่าเป็น สิกฺข ธาตุ และเป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ เพราะบ่งผู้ทำเอง ฉะนั้น เวลาตั้งวิเคราะห์ก็ต้องตั้งเป็นกัตตุวาจก ได้รูปเป็น **สิกฺขติ** แล้วเติม **อิติ** (เพราะเหตุนั้น) มาต่อเข้าสนธิกับ **สิกฺขติ** ได้รูปเป็น **สิกฺขตี-ติ** บทแปลงซึ่งเป็นตัวสาธนะก็คือ **สิกฺขโก** ส่วนรูปวิเคราะห์อื่น ก็พึงสังเกตตามนัยที่ได้อธิบายมาแล้วในสาธนะนั้น ๆ เถิด แต่มีข้อแปลกอีกอย่างหนึ่ง คือ สำหรับรูปวิเคราะห์ ที่เป็นเหตุกัตตุวาจก ซึ่งท่านรวมเข้ากับกัตตุวาจกเรียงว่ากัตตุรูปนั้น มีที่ใช้บ้างห่าง ๆ ต้องสังเกตตามคำแปลจึงจะรู้ได้ เช่นศัพท์ว่า **อาตาโป** (ความเพียรซึ่งยังกิเลสให้ร้อนทั่ว) **หตฺถิมารโก** (นายพรานผู้ยังช้างให้ตาย) เป็นต้น ตามคำแปลก็บ่งว่าเป็นรูปเหตุกัตตุวาจก เพราะมีคำว่า **"ยัง"** ซึ่งหมายถึงตัวการิต (ตัวที่ถูกใช้ให้ทำ) บ่งปรากฏอยู่ ฉะนั้นเวลาจะตั้งวิเคราะห์ ต้องนำธาตุไปปรุงให้เป็นเหตุกัตตุวาจก เช่น **อาตาโป** เป็น อา บทหน้า ตปฺ ธาตุ นำไปประกอบเป็นเหตุกัตตุวาจก ได้รูปเป็น อาตาเปติ (ยัง-ให้ร้อนทั่ว) ตั้งเป็นรูป วิ. ว่า **อาตาเปตี-ติ อาตาโป** (วายาโม ความเพียร) (กิเลสํ ยังกิเลส) ย่อมให้ร้อนทั่ว เหตุนั้น (โส วายาโม ความเพียรนั้น) ชื่อว่า **อาตาโป** (ยังกิเลสให้ร้อนทั่ว).

หตฺถิมารโก เป็น หตฺถี (ช้าง) บทหน้า มรฺ ธาตุ ประกอบเป็นเหตุกัตตุวาจก ได้รูปเป็น **มาเรติ** (ยัง....ให้ตาย) ตั้งเป็นรูป วิ. ว่า **หตฺถึ มาเรตี-ติ หตฺถิมารโก** (ลุทฺทโก นายพราน) ยังช้าง ย่อมให้ตาย เหตุนั้น (โส ลุทฺทโก นายพรานนั้น) ชื่อว่า **หตฺถิมารโก** (ผู้ยังช้างให้ตาย) หมายความว่า ผู้ฆ่าช้าง, ในที่นี้ท่านได้ตัดตัวการีต คือ หตฺถี ออก แต่ยังคงไว้. ส่วนรูปวิเคราะห์ที่เป็นเหตุกัมมวาจานั้น ยังไม่ปรากฏว่ามีที่ใช้.

ปัจจัยแห่งนามกิตก์

ในนามกิตก์ก็มีปัจจัยสำหรับลงที่ธาตุเช่นเดียวกับอาขยาตเหมือนกัน แต่ในนามกิตก์นี้เมื่อลงที่ธาตุแล้ว ย่อมปรุงธาตุให้เป็นนามศัพท์ คือ นามนาม ๑ คุณนาม ๑ ท่านจัดไว้เป็น ๓ พวก คือ กิตปัจจัย ๑ กิจจปัจจัย ๑ กิตกิจจปัจจัย ๑ ที่ท่านจัดไว้เป็น ๓ พวก คือ กิตปัจจัย ๑ และจัดไว้เป็นหมู่เหล่า ด้วยอำนาจรูปและสาธนะ เพราะปัจจัยเหล่านี้ใช้ลงในรูปและสาธนะหาเสมอกันไม่ คือ บางตัวก็ลงได้รูปเดียวและสาธนะเดียว บางตัวก็ลงได้ ๒ รูปและ ๒ สาธนะ บางตัวก็ลงได้ทั้ง ๓ รูปและทุกสาธนะ.

ปัจจัยพวกกิตปัจจัย ลงได้เฉพาะกัตตุรูปอย่างเดียว หรือที่นับเนื่องในกัตตุรูปเช่นสมาสรูปเท่านั้น จะนำไปประกอบศัพท์ที่เป็นรูปอื่นนอกจากนี้หาได้ไม่ และเป็นได้เฉพาะกัตตุสาธนะอย่างเดียว.

ปัจจัยพวกกิจปัจจัย ลงได้เฉพาะกัมมรูปและภาวรูปเท่านั้น

และสาธนะก็เป็นได้เฉพาะกัมมสาธนะและภาวสาธนะเท่านั้น จะลงในรูปและสาธนะอื่นหาได้ไม่.

ปัจจัยพวกกิตกิจจปัจจัย ใช้ประกอบศัพท์ลงได้ทุกรูปและทุกสาธนะไม่มีจำกัด แต่ก็ยังมีบ้างที่ปัจจัยบางตัวหาลงในรูปและสาธนะไม่ กลับไปลงใช้แทนวิภัตตินาม เช่น ตุํ และ เตฺว ปัจจัย และมี ๒ ตัวนี้เท่านั้นที่แปลกจากปัจจัยทั้งหลาย.

ปัจจัยแห่งนามกิตก์ในบาลีไวยากรณ์ ท่านจำแนกไว้มีเพียง ๑๔ ตัว จัดเป็น ๓ พวก คือ :-

กิตปัจจัย มี ๕ ตัว คือ **กฺวิ, ณี, ณฺวุ, ตุ, รู.**

กิจจปัจจัย มี ๒ ตัว คือ **ข, ณฺย.**

กิตกิจจปัจจัย มี ๗ ตัว **อ, อิ, ณ, เตฺว, ติ, ตุํ, ยุ.**

ปัจจัยที่กล่าวยกมากล่าวไว้ในบาลีไวยากรณ์เพียงเท่านี้ ก็โดยยกเอาเฉพาะปัจจัยที่ใช้มากในปกรณ์ทั้งหลาย และใช้สาธนทั่วไปแก่ธาตุทั้งปวง แต่เมื่อจะกล่าวให้ครบปัจจัยในแผนกนี้ ยังมีอยู่อีกมาก แต่โดยมากมักใช้ลงได้เฉพาะในธาตุบางตัว หรือถึงจะลงในธาตุอื่นได้บ้าง ก็ยากแก่การที่จะจัดเข้าเป็นหมวดหมู่ให้ลงรอยกันในรูปสาธนะ เหตุนั้น ท่านจึงยกเว้นเสียมิได้นำมากล่าวไว้ ผู้ศึกษาผู้ต้องการความรู้กว้างขวาง จะต้องค้นคว้าหาด้วยตนเอง.

วิเคราะห์แห่งนามกิตก์

ศัพท์ทุกตัวที่จะสำเร็จรูปเป็นนามกิตก์ได้ ย่อมต้องมีการตั้ง

วิเคราะห์ คือแยกให้เห็นรูปเดิมของศัพท์นั้น ๆ เสียก่อน จึงจะสำเร็จรูปเป็นสาธนะได้ ทั้งที่เป็นนามนามและคุณนาม เพราะฉะนั้น ปัจจัยทั้ง ๓ พวกดังที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งทานจัดไว้เป็นเครื่องหมายรูป และสาธนะนั้น จึงจำต้องมีการตั้งวิเคราะห์ด้วยกันทุกตัว ตามหน้าที่ และอำนาจที่ปัจจัยนั้น ๆ จะพึงมีได้อย่างไร ซึ่งจะได้แสดงดังต่อไป นี้:-

วิเคราะห์ในเกิดปัจจัย

กฺวิ ปัจจัย

ปัจจัยตัวนี้ เมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว โดยมากมักลงทิ้งเสีย ไม่ปรากฏรูปให้เห็น จึงเป็นการยากที่จะสังเกตได้ แต่ก็มีหลักพอที่จะกำหนดรู้ได้บ้าง คือ :-

๑. ใช้ลงในธาตุที่มีบทอื่นนำหน้าเสมอ.

๒. ถ้าลงในธาตุตัวเดียวคงไว้ ไม่ลบธาตุ.

๓. ถ้าลงในธาตุสองตัวขึ้นไป ลบที่สุดธาตุ.

๔. เฉพาะ วิทฺ ธาตุ ไม่ลบที่สุดธาตุ แต่ต้องลง อู อาคม

๑. ที่ว่า **ใช้ลงในธาตุที่มีบทอื่นนำหน้าเสมอ** นั้น หมายความว่า ธาตุที่จะใช้ลงปัจจัยนี้ ต้องมีศัพท์อื่นเป็นบทหน้าของธาตุ คือเป็นนามนามบ้าง คุณนามบ้าง สัพพนามบ้าง อุปสัคบ้าง นิบาตบ้าง.

ก. นามนามเป็นบทหน้า เช่น **ภุชโค** สัตว์ไปด้วยขนด (พญานาค) ภุช บทหน้า คมฺ ธาตุ ลง กฺวิ และลบที่สุดธาตุเสีย

ตั้ง วิ. ว่า **ภุเชน คจฺฉตี-ติ ภุชโค.** (สัตว์ใด) ย่อมไป ด้วยขนด เหตุนั้น (สัตว์นั้น) ชื่อว่า **ภุชโค** (ผู้ไปด้วยขนด) หรือ เช่น **อุรโค** ดังที่ท่านยก อุ. ไว้ในแบบ.

ข. คุณนามเป็นบทหน้า เช่น **ตุรโค** สัตว์ไปเร็ว (ม้า) ตุร บทหน้า คมฺ ธาตุ ลบ กฺวิ และลบที่สุดธาตุเสีย ตั้ง วิ. ว่า **ตุรํ คจฺฉตี-ติ ตุรโค.** (สัตว์ใด) ย่อมไปเร็ว เหตุนั้น (สัตว์นั้น) ชื่อว่า **ตุรโค** (ผู้ไปเร็ว).

ค. สัพพนามเป็นบทหน้า เช่น **สพฺพาภิภู** ผู้ครอบงำซึ่งธรรมทั้งปวง สพฺพ+อภิ บทหน้า ภู ธาตุ ลบ กฺวิ คงธาตุไว้ตามรูปเดิม ตั้ง วิ. ว่า **สพฺพํ อภิภวตี-ติ สพฺพอภิภู** แล้วเข้าสนธิเป็น **สพฺพาภิภู**. (พระผู้มีพระภาคเจ้าใด) ย่อมทรงครอบงำ ซึ่งธรรมทั้งปวง เหตุนั้น (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ชื่อว่า **สพฺพาภิภู** (ผู้ทรงครอบงำซึ่งธรรมทั้งปวง).

ง. อุปสัคเป็นบทหน้า เช่น **อภิภู** (ผู้เป็นยิ่ง) อภิ บทหน้า ภู ธาตุ ลบ กฺวิ คงธาตุไว้ตามรูปเดิม ตั้ง วิ. ว่า **อภิ วิสิฏฺเฐน ภวตี-ติ อภิภู.** (พระผู้มีพระภาคเจ้าใด) ย่อมเป็นยิ่ง คือว่า โดยยิ่ง เหตุนั้น (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ชื่อว่า **อภิภู** (ผู้เป็นยิ่ง) ในที่นี้ **อภิ** ไขความออก เป็น **วิสิฏฺเฐน** ตามลักษณะการตั้งวิเคราะห์

จ. นิบาตเป็นบทหน้า เช่น **สยมฺภู** (ผู้เป็นเอง) สยํ (เอง)

เป็นบทหน้า ภู ธาตุ ลบ กฺวิ และคงธาตุไว้ตามรูปเดิม พึงดูวิเคราะห์ในแบบ.

๒. **ลงในธาตุตัวเดียวคงไว้ ไม่ลบธาตุ** หมายความว่าถ้าธาตุที่ลงปัจจัยนี้เป็นธาตุตัวเดียว ให้คงธาตุตัวนั้นไว้ ไม่ลบ เช่น **อภิภู สยมฺภู.** ดังที่ตั้ง วิ. ให้ดูแล้วข้างต้น. หรือเช่นคำว่า **มารชิ** (ผู้ชนะมาร) มาร บทหน้า ชิ ธาตุในความชนะ วิ. ว่า **มารํ ชินาตี-ติ มารชิ** (พระผู้มีพระภาคเจ้าใด) ย่อมชนะ ซึ่งมาร เหตุนั้น (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ชื่อว่า **มารชิ** (ผู้ชนะซึ่งมาร).

๓. **ลงในธาตุสองตัวขึ้นไป ต้องลบที่สุดธาตุ** หมายความว่า ถ้าธาตุที่จะลงปัจจัยนี้มีสองตัวขึ้นไป ให้ลบเสียตัวหนึ่ง และตัวที่ถูกลบนั้นต้องเป็นตัวอยู่ข้างหลัง เช่น **อุรโค, ตุรโค, ภุชโค** ดังที่ตั้ง วิ. ให้ดูแล้วข้างต้น.

๔. **เฉพาะ วิทฺ ธาตุ ไม่ลบที่สุดธาตุ แต่ต้องลง อู อาคม เช่น สพฺพวิทู** (ผู้รู้ซึ่งสิ่งทั้งปวง), **โลกวิทู** (ผู้รู้ซึ่งโลก) เป็นต้น **สพฺพวิทู** เป็น สพฺพ บทหน้า วิทฺ ธานุในความรู้ ตั้ง วิ. ว่า **สพฺพํ วิทตี-ติ สพฺพวิทู.** (พระผู้มีพระภาคเจ้าใด) ย่อมทางรู้ ซึ่งธรรมทั้งปวง เหตุนั้น (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ชื่อว่า **สพฺพวิทู** (ผู้รู้ซึ่งธรรมทั้งปวง).

โลกวิทู เป็น โลก บทหน้า วิทฺ ธาตุ วิ. ว่า **โลกํ วิทตี-ติ โลกวิทู** (พระผู้มีพระภาคเจ้าใด) ย่อมทรงรู้ ซึ่งโลก เหตุนั้น (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ชื่อว่า **โลกวิทู** (ผู้ทรงรู้ซึ่งโลก).

พึงสังเกตในบทนี้สำหรับ วิทฺ ธาตุ ในเวลาตั้งวิเคราะห์ ท่านมักใช้ ญา ธาตุ มี วิ เป็นบทหน้าแทน ซึ่งแปลว่า รู้แจ้ง เหมือนกัน.

ปัจจัยนี้เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ และใช้เป็นคุณนามอย่างเดียว นำไปแจกในวิภัตตินามได้ทั้ง ๒ ลิงค์ เปลี่ยนแปลงไปตามตัวนามนามนั้น ๆ.

ณี ปัจจัย

ปัจจัยนี้ลงประกอบกับธาตุแล้ว ลบ ณ เสีย เหลือไว้แต่สระ ี และมีอำนาจให้ทีฆะและพฤทธิ์ต้นธาตุที่เป็นรัสสะ เพราะเป็นปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ เมื่อจะกล่าวตามหลักเกณฑ์ของปัจจัยนี้ ก็อาจจะย่อมกล่าวได้ดังนี้ คือ :-

๑. ต้นธาตุเป็นรัสสะ มีอำนาจพฤทธิ์ต้นธาตุได้.

๒. ต้นธาตุเป็นทีฆะ หรือ มีตัวสะกด ห้ามมิให้พฤทธิ์.

๓. มีอำนาจให้แปลงตัวธาตุ หรือ พยัญชนะที่สุดธาตุได้.

๔. ถ้าธาตุมี อา เป็นที่สุด ต้องแปลงเป็น อาย.

อนึ่ง ปัจจัยนี้โดยมากใช้ลงในตัสสีลสาธนะ และเป็นสมาสรูปตัสสีลสาธนะได้ด้วย.

๑. **พฤทธิ์ต้นธาตุที่เป็นรัสสะ** นั้น คือ ถ้าธาตุเป็นรัสสะ เช่น วทฺ, กรฺ, จรฺ เป็นต้น เมื่อลง ณี ปัจจัยแล้ว ต้องพฤทธิ์ต้นธาตุ เช่น พฤทธิ์ อ เป็น อา, อิ เป็น เอ, อุ เป็น อุ หรือเป็น โอ.

ก. พฤทธิ์ อ เป็น อา เช่น **ปุญฺญการี** ปุญฺญ (บุญ) บทหน้า กรฺ ธาตุ ลง ณี ลบ ณ เสียคงไว้แต่ ี แล้วพฤทธิ์ อ เป็น อา ตั้ง

วิ. ว่า **ปุญฺญํ กโรติ สีเลนา-ติ ปุญฺญการี.** (ชนใด) ย่อมทำซึ่งบุญ โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อ **ปุญฺญการี** (ผู้ทำซึ่งบุญโดยปกติ), หรือตั้งเป็นสมาสรูปตัสสีลสาธนะว่า **ปุญฺญํ กาตุํ สีล-มสฺสา-ติ ปุญฺญการี.** การทำซึ่งบุญเป็นปกติของชนนั้น เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **ปุญฺญการี**. (ผู้มีการทำซึ่งบุญเป็นปกติ).

ข. พฤทธิ์ อิ เป็น เอ เช่น **สนฺธิจฺเฉที** สนฺธิ (ที่ต่อ) บทหน้า ฉิทฺ ธาตุ ลง ณี ลบ ณ เสียคงไว้แต่ ี พฤทธิ์ อิ ที่ ฉิทฺ เป็น เอ ตั้ง วิ. ว่า **สนฺธึ ฉินฺทติ สีเลนา-ติ สนฺธิจฺเฉที.** (ชนใด) ย่อมตัดซึ่งที่ต่อ โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **สนฺธิ ฉินฺทิตุํ สีลมสฺสา-ติ สนฺธิจฺเฉที** การตัดซึ่งที่ต่อ เป็นปกติ ของชนนั้น เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **สนฺธิจฺเฉที** (ผู้มีการตัดซึ่งที่ต่อเป็นปกติ) ซ้อน จฺ หลัง **สนฺธิ** เพราะมี ฉ อยู่เบื้องหลังตามลักษณะของสนธิ.

ค. พฤทธิ์ อุ เป็น อู เช่น **ธมฺมรูจี** ธมฺม (ธรรม) เป็นบทหน้า รุจฺ ธาตุ ลง ณี ลบ ณ คงไว้แต่ ี ทีฆะ อุ ที่ รุ เป็น อุ ตั้ง วิ.ว่า **ธมฺมํ โรเจติ สีเลนา-ติ ธมฺมรูจี.** (ชนใด) ย่อมชอบใจ ซึ่งธรรม โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **ธมฺมรูจี** (ผู้ชอบใจซึ่งธรรมโดยปกติ), หรือตั้งเป็นสมาสรูปตัสสีลสาธนะว่า **ธมฺมํ โรเจตุํ สีลมสฺสมา-ติ ธมฺมรูจี.** ความชอบใจ ซึ่งธรรม เป็นปกติ ของชนนั้น เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **ธมฺมรูจี** (ผู้มีความชอบใจ

ซึ่งธรรมเป็นปกติ).

ค. พฤทธิ์ อุ เป็น โอ เช่น **กามโภคี** กาม (กาม) เป็นบท หน้า ภุช. ธาตุ ลง ณี เสียคงไว้แต่ ี พฤทธิ อุ ที่ ภุ เป็น โอ แปลง ชฺ เป็น คฺ ตั้ง วิ. ว่า **กามํ ภุญฺชติ สีเลสนา-ติ กามโภคี.** (ชนใด) ย่อมบริโภค ซึ่งกาม โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **กามโภคี** (ผู้บริโภคซึ่งกามโดยปกติ). หรือตั้งเป็นสมาสรูปตัสสีล-สาธนะว่า **กามํ ภุญฺชิตุํ สีลมสฺสา-ติ กามโภคี** การบริโภค ซึ่งกาม เป็นปกติ ของชนนั้น เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **กามโภคี** (ผู้มีการบริโภคซึ่งกามเป็นปกติ).

๒. ต้นธาตุเป็นทีฆะหรือมีตัวสะกด ห้ามมิให้พฤทธิ์ หมายความว่า อักษรตัวหน้าธาตุเป็นทีฆะ คือเป็นสระยาวอยู่แล้ว เช่น ภาสฺ, ชีวฺ เป็นต้น หรือที่มีตัวสะกดซึ่งเรียกว่า พยัญชนะสังโยค. เช่น ลกฺข, จินฺต, มนฺต เป็นต้น เหล่านี้ไม่ต้องพฤทธิ์

ก. ต้นธาตุเป็นทีฆะ เช่น **สุภาสิตภาสี** สุภาสิต (คำอันเป็นสุภาษิต) เป็นบทหน้า ภาสฺ ธาตุ ลง ณี ลบ ณ เสียคงไว้แต่ ี ตั้ง วิ. ว่า **สุภาสิตํ ภาสติ สีเลนา-ติ สุภาสิตภาสี.** (ชนใด) ย่อมกล่าว ซึ่งคำอันเป็นสุภาษิต โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **สุภาสิตภาสี** (ผู้กล่าวซึ่งคำอันเป็นสุภาษิตโดยปกติ), หรือตั้งเป็นสมาสรูปตัสสีลสาธนะว่า **สุภาสิตํ ภาสิตุํ สีลมสฺสา-ติ สุภาสิต-ภาสี.** การกล่าว ซึ่งคำอันเป็นสุภาษิต เป็นปกติ ของชนนั้น เหตุนั้น

(ชนนั้น) ชื่อว่า **สุภาสิตภาสี** (ผู้มีการกล่าวซึ่งคำอันเป็นสุภาษิตเป็นปกติ).

ข. ต้นธาตุมีพยัญชนะสังโยค เช่น **วาจานุรกฺขี** วาจา (วาจา) บทหน้า รกฺข ธาตุ ลง ณี ลบ ณ เสียคงไว้แต่ ี ตั้ง. วิ. ว่า **วาจํ อนุรกฺขติ สีเลนา--ติ วาจานุรกฺขี .** (ชนใด) ย่อมตนรักษา ซึ่งวาจาโดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **วานานุรกฺขี** (ผู้ตามรักษาซึ่งวาจาโดยปกติ). หรือตั้งเป็นสมาสรูปตัสสีลสาธนะว่า **วาจํ อนุรกฺขิตุํ สีลมสฺสา-ติ วาจานุรกฺขี** การตามรักษา ซึ่งวาจา เป็นปกติ ของชนนั้น เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **วาจานุรกฺขี** (ผู้มีการตามรักษาซึ่งวาจาเป็นปกติ.)

๓. **มีอำนาจให้แปลงตัวธาตุ หรือพยัญชนะที่สุดธาตุได้** หมายความว่า เมื่อธาตุเดิมเป็นเช่นไร ไม่คงไว้ตามรูปเดิม แต่แปลงให้ผิดจากรูปแห่งธาตุเดิมไปเสีย เช่น ***ภยทสฺสี*** (ผู้เห็นซึ่งภัยโดยปกติ) เดิมเป็น ภย (ภัย) บทหน้า ทิสฺ ธาตุ แปลง ทิสฺ เป็น ทสฺส, **ปาณฆาตี** (ผู้ฆ่าซึ่งสัตว์โดยปกติ) เดิมเป็น ปาณ (สัตว์) บทหน้า หนฺ ธาตุ แปลง หนฺ เป็น ฆาตฺ แต่การแปลธาตุเช่นนี้แม้ในอาขยาตก็มีอำนาจแปลงได้เช่นเดียวกัน ***ภยทสฺสี*** ตั้ง วิ. ว่า ***ภยํ ทิสฺสติ สีเลนา-ติ ภยทสฺสี.*** (ชนใด) ย่อมเห็น ซึ่งภัย โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ***ภยทสฺสี*** (ผู้เห็นซึ่งภัยโดยปกติ).

ปาณฆาตี ตั้ง วิ. ว่า **ปาณํ หนติ สีเลนา-ติ ปาณฆาตี.**

(ชนใด) ย่อมฆ่า ซึ่งสัตว์ โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **ปาณฆาตี** (ผู้ฆ่าซึ่งสัตว์โดยปกติ).

๔. **ธาตุมี อา เป็นที่สุด แปลงเป็น อาย** หมายความว่า ธาตุตัวใดที่มีสระ อา อยู่หลัง ให้แปลงเป็นอาย เสมอไป เช่น **อทินฺนาทายี** เดิมเป็น อทินฺน (ของที่เขาไม่ให้) อา บทหน้า ทา ธาตุ แปลง อา ที่ ทา เป็น อาย ลง ณี ปัจจัย ลบ ณ เสีย **มชฺชปายี** เดิมเป็น มชฺช (น้ำเมา) บทหน้า ปา ธาตุ แปลง อา ที่ ทา เป็นอาย ลง ณี ปัจจัย ลบ ณ เสีย.

ก. **อทินฺนาทายี** ตั้ง วิ. ว่า **อทินฺนํ อาทิยติ สีเลนา-ติ อทินฺนาทายี** (ชนใด) ย่อมถือเอา ซึ่งสิ่งของที่เขาไม่ให้ โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **อทินฺนาทายี** (ผู้ถือเอาซึ่งสิ่งของที่เขาไม่ให้โดยปกติ), หรือตั้งเป็นสมาสรูปตัสสีลสาธนะว่า **อทินฺนํ อาทาตุํ สีลมสฺสา-ติ อทินฺนาทานี** การถือเอา ซึ่งสิ่งของที่เขาไม่ให้ เป็นปกติ ของชนนั้น เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **อทินฺนาทายี** (ผู้มีการถือเอาซึ่งสิ่งของที่เขาไม่ให้เป็นปกติ).

ข. **มชฺชปายี** ตั้ง วิ. ว่า **มชฺชํ ปิวติ สีเลนา-ติ มชฺชปายี** (ชนใด) ย่อมดื่ม ซึ่งน้ำเมา โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **มชฺชปายี** (ผู้ดื่มซึ่งน้ำเมาโดยปกติ). เหมือนตั้งเป็นสมาสรูปตัสสีล-สาธนะว่า **มชฺชํ ปาตุํ สีลมสฺสา-ติ มชฺชปายี.** การดื่ม ซึ่งน้ำเมา เป็นปกติ ของชนนั้น เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า **มชฺชปายี** (ผู้มีการ

ดื่มซึ่งน้ำเมาเป็นปกติ).

ปัจจัยนี้ เมื่อลงสำเร็จรูปแล้ว เป็นคุณนามล้วน แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ คือ เป็น ปุ๊ลิงค์ แจกตามแบบ อี การันต์ (เสฏฺฐี), ถ้าเป็น อิตถีลิงค์ ลง อินี ปัจจัย เช่น **กามโภคี เป็น กามโภคินี, ธมฺมจารี เป็น ธมฺมจารินี** เป็นต้น, แล้วแจกตามแบบ อี การันต์ อิตถีลิงคฺ (นารี), ถ้าเป็น นปุ๊สกลิงค์ ต้องรัสสะ อี เป็น อิ เช่น **กามโภคี เป็น กามโภคิ , ธมฺมจารี** เป็น **ธมฺมจาริ** เป็นต้น แล้วแจกตามแบบ อิ การันต์ นปุ๊สกลิงค์ (อกฺขิ). ปัจจัยนี้เป็นได้เฉพาะกัตตุรูป กัตตุ-สาธนะอย่างเดียว.

ณฺวุ ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว มักแปลงรูปเป็นอย่างอื่น คือ แปลงเป็น อก บ้าง เป็น อานนก บ้าง และมีอำนาจเช่นเดียวกับ ณี เพราะเป็นปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ เมื่อจะกล่าวโดยหัวข้อก็คือ :-

๑. ต้องแปลง ณฺวุ เป็น อก ในธาตุทั้งปวง.

๒. เฉพาะ ญา ธาตุ ให้แปลงเป็น อานนก.

๓. ต้นธาตุเป็นรัสสะ ให้พฤทธิ์ได้.

๔. ต้นธาตุเป็นทีฆะหรือมีตัวสะกด ห้ามมิให้พฤทธิ์.

๕. ธาตุมี อา อยู่เบื้องหลัง ลง ย ปัจจัยหลังธาตุ.

๖. ธาตุตัวเดียวถึงเป็นทีฆะก็พฤทธิ์ได้.

๗. มีอำนาจให้แปลงตัวธาตุได้บ้าง.

๑. **ต้องแปลง ณฺวุ เป็น อก ในธาตุทั้งปวง** คือ ธาตุทุกตัวที่นำมาลง ณฺวุ ปัจจัยแล้ว ณฺวุ ปัจจัยจะต้องแปลงเป็น อก เสมอไป ไม่คงไว้ตามเดิม เช่น **อนุสาสโก, ฆาตโก** เป็นต้น.

๒. **เฉพาะ ญา ธาตุให้แปลงเป็น อานนก** คือ มีธาตุนี้ตัวเดียวเท่านั้นที่แปลงเป็น อานนก เช่น **ชานนโก** (ผู้รู้) เป็น ญา ธาตุ แล้วแปลงเป็น ชา ลง ณฺวุ ปัจจัย แล้วแปลง ณฺวุ เป็น อานนก ตั้ง วิ. ว่า **ชานาตี-ติ ชานนโก.** (ชนใด) ย่อมรู้ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้รู้. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๓. **ต้นธาตุเป็นรัสสะให้พฤทธิ์ได้** เช่น โภชโก ภุชฺ ธาตุ ลง ณฺวุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อก เพราะ ณฺวุ ให้ พฤทธิ์ อุ ที่ ภุ เป็น โอ ตั้ง วิ. ว่า ภุญฺชตี-ติ โภชโก. (ชนใด) ย่อมบริโภค เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้บริโภค. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๔. **ต้นธาตุเป็นทีฆะหรือมีตัวสะกด ห้ามมิให้พฤทธิ์** เช่น **ยาจโก** ยาจฺ ธาตุ ลง ณฺวุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อก ไม่ต้องพฤทธิ์ ตั้ง วิ. ว่า **ยาจตี- ยาจโก.** (ชนใด) ย่อมขอ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ขอ. รกฺขโก รกฺข ธาตุ ลง ณฺวุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อก ไม่ต้องพฤทธิ์ ตั้ง วิ. ว่า **รกฺขตี-ติ รกฺขโก.** (ชนใด) ย่อมรักษา เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้รักษา. ๒ นี้เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๕. **ธาตุมี อา อยู่เบื้องหลัง ลง ย ปัจจัยหลังธาตุ** เช่น **ปายโก ทายโก** เป็นต้น. ปายโก ปา ธาตุ ลง ณฺวุ แล้วแปลงเป็น

อก ลง ย ปัจจัยหลังธาตุ ตั้ง วิ. ว่า **ปิวตี-ติ ปายโก** (ชนใด) ย่อมดื่ม เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ดื่ม. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ. ส่วน **ทายโก** ตั้ง วิ. เหมือนในแบบ.

๖. **ธาตุตัวเดียวแม้เป็นทีฆะก็พฤทธิ์ได้** เช่น **นายโก** เป็น นี ธาตุ พฤทธิ์ อี ที่ นี เป็น เอ แล้วเอาเป็น อาย ดัง วิ. ในแบบนั้น.

๗. **มีอำนาจให้แปลงตัวธาตุได้** เช่น แปลง หนฺ ธาตุ เป็น ฆาต เช่น **ฆาตโก**, แปลง หนฺ เป็น วธฺ เช่น **วธโก**, ฆาตโก ตั้ง วิ.ว่า **หนตี-ติ ฆาตโก.** (ชนใด) ย่อมฆ่า เหตุนั้น (ชน นั้น) ชื่อว่า ผู้ฆ่า. วธโก ตั้ง วิ. ว่า **หนตี-ติ วธโก.** (ชนใด) ย่อมฆ่า เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ฆ่า. ๒ นี้เป็นกัตตุรูป กัตตุ-สาธนะ.

อนึ่ง ปัจจัยนี้ ยังมีอำนาจบังคับ ฉัฏฐีวิภัตติ ให้เป็น ทุติยา-วิภัตติ ได้ คือ ออกเสียงคำแปล ใช้อายตนิบาต-ของ-ทุติยาวิภัตติ เช่น อุ. ว่า **สพฺรหฺมจารีนํ อนุกมฺปโก** ผู้เอ็นดู ซึ่งเพื่อนสพรหมจารี ทั้งหลาย,**ธมฺมสฺส เทสโก** ผู้แสดงซึ่งธรรม เป็นต้น.

นอกจากนี้ ยังใช้เป็น เหตุกัตตุวาจก ในเวลาตั้งรูปวิเคราะห์ อีกด้วย เช่น **สมฺปหํสโก, สมุตฺเตชโก, การาปโก** เป็นต้น. **สมฺปหํสโฏ** เป็น สํ+ป บทหน้า หสฺ ธาตุ ลง ณฺวุ ปัจจัย แล้วแปลงเป็น อก ตั้ง วิ. ว่า **สมฺปหฺเสตี-ติ สมฺปหํสโก.** (ชนใด) ย่อมยังชน ให้ ร่าเริง เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ยังชนให้ร่าเริง.

สมุตฺเตชโก เป็น สํ+อุ บทหน้า ติชฺ ธาตุ ตั้ง วิ. ว่า **สมุตฺเตชตี-ติ สมุตฺเตชโก.**(ชนใด)ย่อมยังชน ให้อาจหาญ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ยังชนให้อาจหาญ.

การาปโก เป็น กรฺ ธาตุ ตั้ง วิ. ว่า **การาเปตี-ติ การาปโก.** (ชนใด) ย่อมยังชน ให้ทำ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ยังชนให้ทำ ๓ นี้เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

การที่จะทราบได้ว่าเป็น เหตุกัตตุวาจก ในรูปวิเคราะห์ ก็ด้วยสังเกตคำแปล คือ ต้องมีคำว่า "ยัง" ติดอยู่เสมอ เมื่อเป็นเช่นนี้ ในรูปวิเคราะห์ต้องตั้งให้เป็น เหตุกัตตุวาจก. สำหรับปัจจัยนี้ ก็เป็นได้เฉพาะกัตตุรูป กัตตุสาธนะ เช่นกัน และเมื่อสำเร็จรูปแล้ว ใช้เป็นคุณนามเท่านั้น แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ในปุํลิงค์แจกตามแบบ อ การันต์ (ปุริส). ในอิตถีลิงค์ ลง อิ อาคมที่พยัญชนะหลังธาตุ แล้วแจกตามแบบ อา การันต์ (กญฺญา) เช่น **นายิกา, ทายิกา, สาวิกา**, เป็นต้น. ส่วนในนปุํสกลิงค์ แจกตามแบบ อ การันต์ (กุล).

ตุ ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว คงไว้ตามรูปเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง เช่น กตฺตุ (ผู้ทำ), วตฺตุ (ผู้กล่าว) เป็นต้น แต่มีอำนาจในการเปลี่ยนแปลงธาตุบ้าง เมื่อรวมกล่าวโดยย่อแล้วก็คือ :-

๑. ให้ลบที่สุดธาตุได้.

๒. พฤทธิ์สระต้นธาตุได้บ้าง.

๓. แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุเป็นอย่างอื่นได้

๔. ลง อิ อาคมหลังธาตุได้บ้าง.

๕. ธาตุตัวเดียวที่เป็นสระยาวคงไว้.

๑. **ให้ลบที่สุดธาตุได้** คือ ธาตุที่มี ๒ ตัว พยัญชนะตัวหลัง เมื่อนำมาลงปัจจัยนี้ให้ลบเสีย แล้วซ้อน ต เข้ามาตัวหนึ่ง ซึ่งเป็นพยัญชนะในวรรคเดียวกันตามหลักสนธิ เช่น **วตฺตุ, ขตฺตุ** เป็นต้น **วตฺตุ** เป็น วทฺ ธาตุ ลง ตุ ปัจจัย แล้วคงไว้ ลบ ทฺ ที่สุดธาตุ ซ้อน ตฺ เข้าข้างหน้า ตุ. วิ. ว่า **วทติ-ตี วตฺตา**. (ชนใด) ย่อมกล่าว เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้กล่าว. ขตฺตุ เป็น ขนฺ ธาตุ ลง ตุ แล้วคงไว้ ลบ นฺ ที่สุดธาตุ ซ้อน ตฺ วิ. ว่า **ขนตี-ติ ขตฺตา** (ชนใด) ย่อมขุด เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่าผู้ขุด. ๒ นี้เข้ากับปฐมาวิภัตติเอกวจนะแห่งนามเป็น **วตฺตา ขตฺตา** โดยวิธีนาม (๖๖), เป็นกัตตุ-รูป กัตตุสาธนะ.

๒. **พฤทธิ์สระต้นธาตุได้** เช่น **โสตุ, เนตุ โสตุ** เป็น สุ ธาตุ ลง ตุ ปัจจัยแล้วคงไว้ พฤทธิ์ อุ ที่ สุ เป็น โอ. วิ. ว่า **สุณาตี-ติ โสตา.** (ชนใด) ย่อมฟัง เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่าผู้ฟัง. **เนตุ** เป็น นี ธาตุ ลง ตุ แล้วคงไว้ พฤทธิ์ อี ที่ นี เป็น เอ. วิ. ว่า **เนตี-ติ เนตา** (ชนใด) ย่อมนำไป เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้นำไป ๒ นี้ เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๓. **แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุได้** คือ ให้แปลงได้เฉพาะ

พยัญชนะที่จะซ้อน ต ได้ คือ ต้องเป็นพยัญชนะในวรรคเดียวกับ ต เช่น **หนตุ, ชนฺตุ** เป็นต้น. หนฺตุ เป็น หนฺ ธาตุ ลง ตุ ปัจจัยแล้วคงไว้ แปลง น หลังธาตุเป็นตัวสะกด คือ เป็น นฺ วิ. ว่า **หนตี-ติ หนฺตา** (ชนใด) ย่อมฆ่า เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ฆ่า. **ชนฺตุ** เป็น ชนฺ ธาตุ ลง ตุ แล้วคงไว้ แปลง น หลังธาตุเป็นตัวสะกด คือ เป็น นฺ วิ. ว่า **ชายตี-ติ ชนฺตุ.**[๑] (สัตว์ใด) ย่อมเกิด เหตุนั้น (สัตว์นั้น) ชื่อว่า ผู้เกิด. ๒ นี้ เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๔. **ลง อิ อาคมหลังธาตุได้** เช่น สริตุ เป็น สรฺ ธาตุ ในความไป, ระลึก ลง ตุ ปัจจัย และลง อิ อาคมหลังธาตุ วิ. ว่า **สรตี- สริตา.** (ชนใด) ย่อมแล่นไป เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้แล่นไป. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๕. **ธาตุตัวเดียวที่เป็นสระยาวคงไว้** เช่น **ทาตุ, ญาตุ** เป็นต้น **ทาตุ** เป็น ทา ธาตุ ลง ตุ ปัจจัย วิ. ว่า **เทตี-ติ ทาตา** (ชนใด) ย่อมให้ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ให้. **ญาตุ** เป็น ญา ธาตุ ลง ตุ ปัจจัย วิ. ว่า **ชานาตี-ติ ญาตา.** (ชนใด) ย่อมรู้ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อวา ผู้รู้. ๒ นี้ เป็น กัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

ปัจจัยนี้ ท่านให้ใช้เป็นตัสสีลสาธนะก็ได้ เช่น โสตุ ถ้าจะตั้งให้เป็นตัสสีลสาธนะ ก็ต้องตั้ง วิ. ว่า **สุณาติ สีเลนา-ติ โสตา.**

๑. ศัพท์นี้ไม่แจกตามแบบ สตฺถุ (๖๖) แต่แจกตามแบบ ครุ (๕๐) ป. เอก. จึงคงเป็น ชนฺตุ.

(ชนใด) ย่อมฟัง โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ฟังโดย ปกติ. ถึงในศัพท์อื่น ๆ ก็พึงตั้ง วิ. ตามนัยนี้.นอกจากนี้ ยังมีอำนาจ ที่จะบังคับฉัฏฐีวิภัตติ ซึ่งเข้าในปัจจัยนี้ ให้ลงในอรรถแห่งทุติยาวิภัตติ ใช้อายนิบาตว่า "ซึ่ง" ได้ เช่น อุ. ว่า **อคฺคสฺส ทาตา** ชนผู้ให้ ซึ่งสิ่งที่เลิศ. **ธมฺมสฺส อญฺญาตาโร** ชน ท. ผู้รู้ทั่วถึงซึ่งธรรมเป็นต้น.

อนึ่ง ปัจจัยนี้ เมื่อลงในธาตุสำเร็จรูปแล้ว ใช้เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ อย่างเดียว และใช้เป็นคุณนาม แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ใน ปุ๊ลิงค์แจกตามแบบ **สตฺถุ** แต่ในอิตถีลิงค์และนปุ๊สกลิงค์ยังไม่ปรากฏ ว่ามีที่ใช้ โดยมากมักเป็นบทคุณของศัพท์ที่เป็นกลาง ๆ ไม่เจาะจง เช่น **ชโน ปุคฺคโต สตฺตา** เป็นต้น.

รู ปัจจัย.

ปัจจัยนี้ เมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว ต้องลงตัว ร ทิ้งเสีย คงไว้แต่ ู แล้วนำ ู ที่เหลืออยู่นั้นมาประกอบกับธาตุ เพื่อเป็นเครื่อง หมาย และมีอำนาจหน้าที่ ๆ จะต้องทำกับธาตุดังต่อไปนี้ คือ :-

๑. ถ้าลงในธาตุตัวเดียว คงธาตุไว้.

๒. ถ้าลงในธาตุสองตัว มักลบที่สุดธาตุ.

๓. ลงในธาตุสองตัว ถ้าไม่ลบ มักรัสสะ อู เป็น อุ.

๑. **ลงในธาตุตัวเดียว คงธาตุไว้** คือ ธาตุที่ลงปัจจัยนี้เป็น ธาตุตัวเดียว ให้คงธาตุไว้ตามเดิม เช่น **มตฺตญฺญู** เป็น มตฺต (ประมาณ) บทหน้า ญา ธาตุ ลง รู ปัจจัย ลบ ร คง ู ไว้ แล้ว

นำมาประกอบด้วย ญา ธาตุ ลบสระ า ที่ ญา เสีย นำ ู มาประกอบ เข้า วิ. ว่า **มตฺตํ ชานาตี-ติ มตฺตญฺญู.** (ชนใด) ย่อมรู้ ซึ่ง ประมาณ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้รู้ประมาณ. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๒. **ลงในธาตุสองตัว มักลบที่สุดธาตุ** คือ ถ้าธาตุสองตัว เมื่อลงปัจจัยนี้แล้ว ลบตัวที่อยู่หลังเสียตัวหนึ่ง เช่น อุ. ว่า **อนฺตคู** เป็น อนฺต (ที่สุด) บทหน้า คมฺ ธาตุ ลง รู ปัจจัย ลบ มฺ ที่สุดธาตุ เสีย วิ. ว่า **อนฺตํ คจฺฉตี-ติ อนฺตคู.** (ชนใด) ย่อมถึง ซึ่งที่สุด เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ถึงที่สุด. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๓. **ลงในธาตุสองตัว ถ้าไม่ลบที่สุดธาตุ** ให้รัสสะ อู ที่ รู เป็น อุ. แล้วลบ ร เสีย เช่น อุ. ภิกฺขุ ดังที่ท่านยกไว้ในแบบนั้น.

อนึ่ง ปัจจัยตัวนี้ ยังใช้ลงในอรรถแห่งตัสสีลสาธนะได้อีก เช่น **กตญฺญู** ตั้ง วิ. เป็นตัสสีลสาธนะว่า **กตํ ชานาติ สีเลนา-ติ กตญฺญู** (ชนใด) ย่อมรู้ ซึ่งอุปการะที่ชนอื่นทำแล้ว โดยปกติ เหตุนั้น (ชน นั้น) ชื่อว่า ผู้รู้ ซึ่งอุปการที่ชนอื่นทำแล้วโดยปกติ. แม้ในศัพท์อื่น ก็พึงเทียบเคียงโดยนัยนี้.

ปัจจัยนี้ เมื่อลงในธาตุสำเร็จรูปแล้ว เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ และเป็นคุณนาม แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ แต่ใช้เป็นปุํลิงค์โดยมาก ลิงค์อื่น ไม่ค่อยมีใช้ ในปุํลิงค์แจกตามแบบ อู การันต์ (วิญฺญู) , อิตถีลิงค์ แจกตามแบบ อู การันต์ (วธู), ถ้าต้องการให้เป็นนปุํสกลิงค์ ต้อง

รัสสะ อู เป็น อุ. แล้วแจกตามแบบ อุ การันต์ (วตฺถุ)

วิเคราะห์ในกิจจปัจจัย

ข ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว มักลบทิ้งเสีย และไม่มีอำนาจอะไรที่จะแปลงตัวธาตุได้ หลักที่จะพึงสังเกตในปัจจัยนี้ ก็คือต้องมีบทหน้า และบทหน้านั้นก็จำกัดเฉพาะ ๓ ตัวนี้ คือ ทุ (ชั่ว ยาก) ๑, สุ, (ดี, งาม, ง่าย) ๑ และอีส (หน่อยหนึ่ง) ๑ เท่านั้น นอกนี้หาใช้ได้ไม่ พึงเห็นอุหาหรณ์ดังต่อไปนี้:-

ทุ เป็น บทหน้า อุ. **ทุทฺทสํ** เป็น ทุ บทหน้า ทิสฺ ธาตุในความเห็น ข ปัจจัย ลบเสีย และ ลบ ิ ที่ ทิ เสียด้วย ซ้อน ทฺ วิ. ว่า **ทุกฺเขน ทสฺสตี-ติ ทุทฺทสํ.** (จิตใด) (เตน อันเขา) ย่อมเห็นได้ โดยยาก. เหตุนั้น (จิตนั้น) ชื่อว่า อันเขาเห็นได้โดยยาก. นี้เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

ทุชฺชีวํ เป็น ทุ บทหน้า ชีวฺ ธาตุ ในความเป็นอยู่ ซ้อน ชฺ วิ. ว่า **ทุกฺเขน ชีวนเต-ติ ทุชฺชีวํ.** (เตน อันเขา) ย่อมเป็นอยู่ได้โดยมาก เหตุนั้น ชื่อว่า ความเป็นอยู่โดยยาก. นี้เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

สุ เป็น บทหน้า อุ. **สุลภา** เป็น สุ บทหน้า ลภฺ ธาตุ วิ. ว่า **สุเขน ลพฺภตี-ติ สุลภา.** (ภิกษาใด) (เตน อันเขา) ย่อมได้โดยง่าย เหตุนั้น (ภิกษุนั้น) ชื่อว่า อันเขาได้โดยง่าย. นี้เป็น

กัมมรูป กัมมสาธนะ.

สุชีวํ เป็น สุ บทหน้า ชีวฺ ธาตุ ข ปัจจัยลบเสีย วิ. ว่า **สุเขน ชีวิยเต-ติ สุชีวํ.** (เตน อันเขา) ย่อมเป็นอยู่ได้โดยง่าย เหตุนั้น ชื่อว่า ความเป็นอยู่ได้โดยง่าย.

การตั้งวิเคราะห์สำหรับศัพท์ที่ลง ข ปัจจัย ซึ่งมี ทุ, สุ เป็นบทหน้า ทุ ท่านใช้คำว่า **ทุกฺเขน** แทน ส่วน สุ ก็ใช้คำว่า **สุเขน** แทน และวางไว้หน้ากิริยาเสมอ. อนึ่ง พึงสังเกตศัพท์ที่มี ทุ, สุ เป็นบทหน้า มิใช่จะลง ข ปัจจัยทั้งหมด เพราะบทหน้าทั้ง ๒ นี้ อาจจะนำไปประกอบกับศัพท์อื่นมิใช่ ข ปัจจัยก็ได้ เช่น **สุขํ ทุกฺขํ สุคติ ทุคฺคติ** เป็นต้น เหล่านี้ หาใช่ ข ปัจจัยไม่ ส่วนศัพท์ที่ลง ข ปัจจัยนั้น ต้องสังเกตที่ตัวธาตุ คือ ที่สุดธาตุไม่ถูกลบ คงไว้ตามรูปเดิม เช่น **สุวโจ** เป็น สุ บทหน้า วจฺ ธาตุ, **ทุกฺกรํ** เป็น ทุ บทหน้า กรฺ ธาตุ, **ทุทฺทโม** เป็น ทุ บทหน้า ทมฺ ธาตุ เป็นต้น.

อีส เป็นบทหน้า เช่น อีสกฺกรํ เป็น อีส บทหน้า กรฺ ธาตุ ลง ข ปัจจัย ลบเสีย ซ้อน กฺ วิ. ว่า **อีสํ กริยตี-ติ อีสกฺกรํ.** (กรรมใด) (เตน อันเขา) ย่อมทำ หน่อยหนึ่ง เหตุนั้น (กรรมนั้น) ชื่อว่า อันเขาทำหน่อยหนึ่ง. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

สำหรับ อีส นี้ ท่านกล่าวว่า เป็นอัปปัตถวาจกนิบาต คือ เป็นนิบาตที่กล่าวถึงอรรถว่า น้อย และไม่ค่อยปรากฏว่ามีใช้ในปกรณ์ต่าง ๆ มากนัก. ธาตุที่ลงปัจจัยนี้ เมื่อสำเร็จรูปแล้วเป็น กัมมรูป กัมม-

สาธนะ ๑ ภาวรูป ภาวสาธนะ ๑ และใช้เป็นนามนามก็ได้ คุณนามก็ได้ ถ้าเป็นภาวสาธนะ ใช้เป็นนามนาม ถ้าเป็นกัมมสาธนะ ใช้เป็นคุณนาม แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ คือ ถ้าเป็นปุ๋ลิงค์ แจกตามแบบ อ การันต์ (ปุริส) ถ้าเป็นอิตถีลิงค์ แจกตามแบบ อา การันต์ (กญฺญา) ถ้าเป็นนปุํสกลิงค์ แจกตามแบบ อ การันต์ (กุล) ที่ใช้เป็นนามนาม มักใช้เป็นนปุํสกลิงค์.

ณฺย ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เป็นปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ จึงมีอำนาจเหมือน ณี ปัจจัย ดังกล่าวแล้ว และยังมีพิเศษออกไปอีกบ้าง เมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว ลบ ณ เสีย คงไว้แต่ ย รวมกล่าวได้เป็นหัวข้อดังต่อไปนี้:-

๑. ลบ ณฺ แล้วแปลง ย กับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็นอย่างอื่น.

๒. ลบ ณฺ แล้ว คง ย ไว้บ้าง.

๓. เมื่อลบ ณฺ คง ย ไว้แล้ว แปลงที่สุดธาตุเป็นอย่างอื่น.

๔. ธาตุ มี อา เป็นที่สุด แปลง ณฺย เป็น เอยฺย.

๕. ธาตุมี หฺ เป็นที่สุด ลบ ณฺ แล้วแปร ย ไว้หน้า ห ไว้หลัง.

๖. เฉพาะ ภู ธาตุ เมื่อลง ณฺย ปัจจัยแล้ว ให้แปลง อู กับ ณฺย เป็น อพฺพ.

๗. ลบ ณฺ แล้วแปลง ย กับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็นอย่างอื่น.

นี้ก็ถือหลักอย่างเดียวกับ ณฺย ปัจจัย ในอาขยาตโดยมาก การแปลง

นั้น แปลเหมือนกับพยัญชนะที่สุดธาตุก็มี ต่างกันก็มี.

ก. ที่เหมือนกัน เช่น **คมฺโม** เป็น คมฺ ธาตุ ในความถึง ลง ณฺย ปัจจัย ลบ ณฺ เสีย แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น มฺม วิ. ว่า **คมิตพฺโพ-ติ คมฺโม.** (ธรรมใด) (เตน อันเขา) พึงถึง เหตุนั้น (ธรรมนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงถึง. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ หรือจะให้เป็น ภาวรูป ภาวสาธนะ ก็เป็น **คมฺมํ** คมฺ ธาตุ เป็นไปในความไป วิ. ว่า **คนฺตพฺพนฺ-ติ คมฺมํ.** (เตน อันเขา) พึงไป เหตุนั้น ชื่อว่า ความไป. หรือตั้ง วิ. เป็นรูปอาขยาตว่า **คจฺฉิยเต-ติ คมฺมํ** (เตน อันเขา) ย่อมไป เหตุนั้น ชื่อว่า ความไป. หรือเช่น **ปพฺพชฺชา** เป็น ป บทหน้า วชฺ ธาตุ ในความไป ลง ณฺย ลบ ณฺ แล้วแปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น ชฺช แปลง ว หน้า ช เป็น พ ตามวิธีสนธิ วิ. ว่า **ปพฺพชิตพฺพนฺ-ติ ปพิพชฺชา.** (เตน อันเขา) พึงบวช เหตุนั้น ชื่อว่า การบวช. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ หรือเช่น ทมฺโม ในแบบนั้น.

ข. ที่ต่างกัน เช่น วิชฺชา เป็น วิทฺ ธาตุ ในความรู้ ลง ณฺย ปัจจัย ลบ ณฺ เสีย แปลง ย กับ ทฺ ที่สุดธาตุเป็น ชฺช วิ. ว่า **วิญฺญาตพฺพา-ติ วิชฺชา.**(ธรรมชาติใด) (เตน อันเขา) พึงรู้ เหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงรู้.

วชฺฌํ เป็น วธฺ ธาตุ ในความฆ่า ลง ณฺย ปัจจัย ลบ ณฺ เสีย แปลง ย กับ ธฺ ที่สุดธาตุเป็น ชฺฌ วิ. ว่า **วธิตพฺพนฺ-ติ วชฺฌํ.**

(กิเลสชาตใด) (มคฺเคน อันมรรค) พึงฆ่า เหตุนั้น (กิเลสชาตนั้น) ชื่อว่า อันมรรคพึงฆ่า. ทั้ง ๒ นี้เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ. ถ้าจะให้เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ. **วิชฺชา** วิ. ว่า **วิชานนํ วิชฺชา.** ความรู้ ชื่อว่า วิชชา. วชฺฌํ วิ. ว่า วธิตพฺพนฺ-ติ วชฺฌํ. (เตน อันเขา) พึงฆ่า เหตุนั้น ชื่อว่า ความฆ่า.

๒. **ลบ ณฺ แล้วคง ย ไว้** คือ เมื่อลบ ณฺ แล้ว ให้คง ย ไว้ ไม่แปลงเป็นอย่างอื่น แต่มีวิธีอีกอย่างหนึ่ง คือ ให้ลง อิ อาคม ที่หลังธาตุบ้าง แปลงที่สุดบ้าง ซ้อนพยัญชนะบ้าง.

ก. ลง อิ อาคม เช่น **การิยํ** เป็น กรฺ ธาตุ ลง ณฺย ปัจจัย ลบ ณฺ เสีย คง ย ไว้ ทีฆะ อ ที่ ก เป็น อา ลง อิ อา ลง อิ อาคม วิ. เหมือนในแบบ หรือเช่น **จริยา** เป็น จรฺ ธาตุ ลง ณฺย ปัจจัย ลบ ณฺ คง ย ไว้ ลง อิ อาคม ที่ ร ไม่ทีฆะต้นธาตุ วิ. ว่า **จรณํ จริยา** ความประพฤติ ชื่อว่า **จริยา**. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

ข. แปลงที่สุดธาตุ เช่น **อิจฺฉา** เป็น อีส ธาตุ ในความปรารถนา ลง ณฺย ปัจจัย ลบ ณฺ คง ย ไว้ แปลกับ สฺ ที่สุดธาตุเป็น จฺฉ วิ. ว่า **อิจฺฉิตพฺพนฺ-ติ อิจฺฉา.** (เตน อันเขา) พึงปรารถนา เหตุนั้น ชื่อวา ความปรารถนา . เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ และพึงดูตัวอย่างในข้อ ๑ ด้วย.

ค. ซ้อนพยัญชนะบ้าง เช่น **เวเนยฺโย** เป็น วิ บทหน้า นี ธาตุ ลง ณฺย ปัจจัย ลบ ณฺ เสีย พฤทธิ์ อิ ที่ วิ และ อี ที่ นี เป็น เอ

ซ้อน ยฺ วิ. ว่า **วิเนตพฺโพ-ติ เวเนยฺโย.** (ชนใด) (เตน อันเขา) พึงแนะนำได้ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงแนะนำได้. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

๓. **ลบ ณฺ คง ย ไว้ แปลงที่สุดธาตุเป็นอย่างอื่น** เช่น **อติวากฺยํ** เป็น อติ บทหน้า วจฺ ธาตุ ลง ณฺย ลบ ณฺ เสีย คง ย ไว้ แปลง จฺ ที่สุดธาตุ เป็น กฺ ทีฆะต้นธาตุ วิ. ว่า อติ **วตฺตพฺพนฺ-ติ อติวากฺยํ.** (คำใด) (เตน อันเขา) พึงกล่าวล่วงเกิน เหตุนั้น (คำนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงกล่าวล่วงเกิน. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

๔. **ธาตุมี อา เป็นที่สุด แปลง ณฺย เป็น เอยฺย** เช่น **เทยฺยํ**. เป็น ทา ธาตุ ลง ณฺย ปัจจัย แล้วแปลงเป็น เอยฺย วิ. ว่า **ทาตพฺพนฺ-ติ เทยฺยํ**. (วัตถุใด) (เตน อันเขา) พึงให้ เหตุนั้น (วัตถุนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงให้. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

วิญฺเญยฺยํ เป็น วิ บทหน้า ญา ธาตุ ณฺย ปัจจัย แล้วแปลงเป็น เอยฺย วิ. ว่า **วิญฺญาตพฺพนฺ-ติ วิญฺเญยฺยํ.** (อารมณ์ใด) (เตน อันเขา) พึงรู้แจ้ง เหตุนั้น อารมณ์นั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงรู้แจ้ง. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

๕. **ธาตุมี หฺ เป็นที่สุด ลบ ณฺ แล้วแปร ย ไว้หน้า หฺ ไว้หลัง** เช่น **ปสฺยโห** เป็น ป บทหน้า สหฺ ธาตุ ในความครอบงำ ลง ณฺย ปัจจัย ลบ ณฺ เสียแล้ว แปร ย ที่คงอยู่ไว้หน้า นำ หฺ ที่สุดธาตุไว้หลัง วิ. ว่า **ปสหิตพฺโพ-ติ ปสยฺโห.** (ชนใด) (เตน อันเขา)

พึงข่ม เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงข่ม. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ แม้ **คารยฺหํ** ในแบบก็เช่นกัน.

๖. **เฉพาะ ภู ธาตุ เมื่อลง ณฺย ปัจจัย ให้แปลง อู กับ ณฺย เป็น อพฺพ** เช่น **ภพฺพํ** เป็น ภู ธาตุ ลง ณฺย แล้วแปลง ณฺย กับ อู เป็น อพฺพ วิ. ว่า **ภูยเต-ติ ภพฺพํ.** (เตน อันเขา) ย่อมมี-เป็น เหตุนั้น ชื่อว่า ความมี-เป็น. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ. อีกนัยหนึ่ง แปลว่า ' เกิด' ก็ได้ นี้เป็นได้แต่ ภาวรูป ภาวสาธนะ เท่านั้น เพราะเป็นอกัมมธาตุ.

ธาตุที่ประกอบด้วยปัจจัยนี้ เมื่อสำเร็จรูปแล้ว เป็นได้ทั้งนามนามและคุณนาม และเป็นได้ ๒ สาธนะ คือ กัมมรูป กัมมสาธนะ และภาวรูป ภาวสาธนะ, ที่เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ ใช้เป็นคุณนาม ภาวรูป ภาวสาธนะ ใช้เป็นนามนาม, ที่เป็นคุณนาม เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ปุํลิงค์ แจกตามแบบ อ การันต์ (ปุริส), อิตถีลิงค์ แจกตามแบบ อา การันต์ (กญฺญา), นปุํลิงค์แจกตามแบบ อ การันต์ (กุล).

อนึ่ง ปัจจัยตัวนี้ เมื่อประกอบกับธาตุสำเร็จรูปแล้ว ใช้เป็นกิริยาหมายพากย์เหมือนกิริยากิตก์ก็ได้.

วิเคราะห์ในกิตกิจจปัจจัย

อ ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เมื่อลงประกอบกับธาตุ ย่อมลบเสีย เพราะไม่มีตัว อ ปรากฏ แต่ที่ปรากฏได้ก็คือเสียงสระ ะ ที่ติดอยู่ท้ายธาตุ และปัจจัยนี้มีหลักพึงสังเกตดังต่อไปนี้ คือ :-

๑. ถ้ามีศัพท์หน้าเป็นกัมม ให้ลง นุ อาคม.

๒. บางศัพท์มีกัมมเป็นบทหน้า แต่ไม่ลง นุ อาคม เช่นนี้ ต้องซ้อนพยัญชนะลงต้นธาตุ.

๓. ถ้าไม่มีกัมมเป็นบทหน้า ลง นุ อาคมไม่ได้.

๔. เฉพาะ ทฺทฺ ธาตุ ซึ่งมี ปุร เป็นบทหน้า ให้แปลง อ แห่ง ปุร เป็น อึ.

๑. **ถ้ามีศัพท์หน้าเป็นกัมม ให้ลง นุ อาคม** หมายความว่า ตัวที่นำหน้าธาตุเป็นตัวกัมม คือ เป็นทุติยาวิภัตติ ให้ลง นุ อาคม อุ. **ทีปงฺกโร** เป็น ทีป บทหน้า กรฺ ธาตุ ลง นุ อาคมที่ศัพท์อันเป็นที่สุดแห่งบทหน้า แปล นุ นั้น เป็นนิคคหิต แล้วจึงแปลงนิคคหิตนั้นเป็น งฺ เพราะมี ก อยู่หลัง วิ. ว่า **ทีปํ กโรตี-ติ ทีปงฺกโร.** (ชนใด) ย่อมทำ ซึ่งที่พึ่ง เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้นำซึ่งที่พึ่ง เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

เวสฺสนฺตโร เป็น เวสฺส บทหน้า ตฺร ธาตุ ลง นุ อาคมที่ ส อันเป็นที่สุดของศัพท์หน้า แปลง นุ เป็นนิคคหิต แล้วจึงแปลงนิคคหิต

นั้น เป็น นฺ เพราะมี ต อยู่หลัง วิ. ว่า **เวสฺสํ ตรตี-ติ เวสฺสนฺตโร.** (ชนใด) ย่อมข้าม ซึ่งตรอก เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ข้ามซึ่งตรอก. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

นุ อาคม มีวิธีแปลดังนี้ คือ :-

ถ้าพยัญชนะต้นธาตุเป็น ก วรรค คือ ก ข ค ฆ ง ให้แปลงเป็น งฺ
" " " " ค " " จ ฉ ช ฌ ญ " ญฺ
" " " " ฏ " " ฏ ฐ ฑ ฒ ณ " ณฺ
" " " " ต " " ต ถ ท ธ น " นฺ
" " " " ป " " ป ผ พ ภ ม " มฺ

๒. **ศัพท์ที่มีกัมมเป็นบทหน้า แต่ไม่ลง นุ อาคม** ต้องซ้อนพยัญชนะลงต้นธาตุ คือ ต้องซ้อนตัวสะกดเข้ามาข้างหน้าธาตุตามวรรคของพยัญชนะต้องธาตุ เช่น อุ. **หิตกฺกโร** เป็น หิต บทหน้า กรฺ ธาตุ ไม่ลง นุ อาคม แต่ซ้อน กฺ หน้า กรฺ ธาตุ ดู วิ. ในแบบ **ตกฺกโร** เป็น ต บทหน้า กรฺ ธาตุ ไม่ลง นุ อาคม แต่ซ้อน กฺ หน้า กรฺ ธาตุ วิ. ว่า **ตํ กรตี-ติ ตกฺกโร.** (ชนใด) ย่อมทำ (ซึ่งกรรม) นั้น เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อวา ผู้ทำซึ่งกรรมนั้น เป็นกัตตุรูป กัตตุ-สาธนะ.

๓. **ถ้าไม่มีกัมมเป็นบทหน้า ลง นุ อาคมไม่ได้** หมายความว่า ถึงมีบทหน้า แต่มิใช่กัมมก็ดี ไม่มีบทหน้าก็ดี มีอุปสัคเป็นบทหน้าก็ดี ลง นุ อาคมไม่ได้.

ก. มีบทหน้าแต่มิใช่กัมม เช่น **อนฺตลิกฺขจโร** เป็น อนิตลิกฺข (กลางหาว) บทหน้า จรฺ ธาตุ อ ปัจจัย วิ. ว่า **อนฺตลิกฺเข จรตี-ติ อนฺตวิกฺขจโร.** (นกใด) ย่อมเที่ยวไป ในกลางหาว เหตุนั้น (นกนั้น) ชื่อว่า ผู้เที่ยวไปในกลางหาว. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

ข. ไม่มีกัมม เช่น **นโย** เป็น นี ธาตุ อ ปัจจัย พฤทธิ์ อี ที่ นี เป็น เอ แล้วเอาเป็น อย วิ. ว่า **นยนํ นโย**. การนำไป ชื่อว่า นัย, หรือ **ชโย** เป็น ชิ ธาตุ อ ปัจจัย พฤทธิ์ อิ ที่ ซิ เป็น เอ แล้ว เอาเป็น อย วิ. ว่า **ชยนํ ชโย.** ความชนะ ชื่อว่า ชัย. ๒ นี้ เป็น ภาวรูป ภาวสาธน. หรือเช่น **สิกฺขา** ที่ท่าน ยก อุ. ไว้ในแบบนั้น.

ค. มีอุปสัคนำหน้า เช่น **สนฺจิยโย** เป็น สํ+นิ บทหน้า จิ ธาตุ ในความสั่งสม พฤทธิ์ อิ ที่ จิ เป็น เอ แล้วเอาเป็น อย วิ. ว่า **สนฺนิจยนํ สนฺนิจโย.** การสั่งสม ชื่อว่า สันนิจยะ. หรือเช่น **ปฏิสมฺภิทา** ในแบบ.

๔. เฉพาะ ททฺ ธาตุซึ่งมี ปุร เป็นบทหน้า ให้แปลง อ แห่ง ปุร เป็น อึ เช่น อุ. ว่า **ปุรินฺทโน** เป็น ปุร (ในก่อน) บท หน้า ททฺ ธาตุ ลง อ ปัจจัย แปลง อ แห่ง ปุร เป็น อึ เพราะมี ท อยู่เบื้องหลัง จึงแปลงนิคคหิตเป็น น วิ. ว่า **ปุเร** (ทานํ) **ททาตี-ติ ปุรินฺทโน.** (ท้าวสักกะใด) ย่อมให้ (ซึ่งทาน) ในกาลก่อน เหตุนั้น (ท้าวสักกะนั้น) ชื่อว่าผู้ให้ทานในกาลก่อน.

ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยนี้ เมื่อสำเร็จรูปแล้ว เป็นนามนามบ้าง คุณนามบ้าง และเป็นได้ทุกรูปทุกสาธนะ ที่เป็นคุณนาม แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ปุ๋ลิงค์ แจกตามแบบ อ การันต์ (ปุริส), อิตถีลิงค์ แจกตามแบบ อา การันต์ (กญฺญา), นปุํสกลิงค์ แจกตามแบบ อ การันต์ (กุล).

อิ ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว ย่อมคง อิ ไว้ไม่ลบ และไม่มีวิธีเปลี่ยนแปลงธาตุอย่างไร ทั้งไม่มีการนิยมบทหน้าด้วย. ฉะนั้น จึงไม่มีหลักอะไรที่จะพึงอธิบายมาก แต่ในมูลกัจจายน์ท่านกล่าวว่าลงได้เฉพาะธาตุ ๒ ตัว คือ ทา และ ธา ธาตุเท่านั้น แต่ไม่แน่นัก เพราะในธาตุอื่นก็มีอีกมาก เช่น **นนฺทิ, มุนิ, รุจิ.** นนฺทิ เป็น นนฺท ธาตุ ลง อิ ปัจจัย วิ. ว่า **นนฺทนํ นนฺทิ.** ความเพลิดเพลิน ชื่อว่า **นนฺทิ. มุนิ** เป็น มุนฺ ธาตุ ลง อิ ปัจจัย วิ. ว่า **มุนาตี-ติ มุนิ.** (ชนใด)ย่อมรู้ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้รู้. **รุจิ** เป็น รุจฺ ธาตุ ในความรุ่งเรือง-ชอบใจ ลง อิ ปัจจัย วิ. ว่า **โรเจตี-ติ รุจิ.** (ชนใด) ย่อมรุ่งเรือ. เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้รุ่งเรือง. **โรจนํ** รุจิ. ความชอบใจ ชื่อว่า **รุจิ**. เช่นนี้เป็นต้น.

ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยนี้ เมื่อสำเร็จรูปแล้ว เป็นได้ทั้งนามนาม และ คุณนาม และทุกรูป ทุกสาธนะแล้วแต่จะเหมาะ ที่เป็นคุณนาม แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ปุ๋ลิงค์ แจกตามแบบ อิ การันต์ (มุนิ),

อิตถีลิงค์ แจกตามแบบ อิ การันต์ (รตฺติ), นปุํลิงค์ แจกตามแบบ อิ การันต์ (อกฺขิ).

ณ ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เป็น ณ ปัจจัยแท้ มีอำนาจทีฆะและพฤทธิ์เช่นเดียวกับปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ เช่น ณี ณวุ ณฺย ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว และปัจจัยนี้ เมื่อลงประกอบที่ธาตุแล้ว ย่อมลบเสีย มีอำนาจและหน้าที่ที่จะทำดังต่อไปนี้ คือ :-

๑. ต้นธาตุเป็นรัสสะ ต้องพฤทธิ์.

๒. ต้นธาตุเป็นทีฆะหรือเป็นพยัญชนะสังโยค ไม่ต้องพฤทธิ์.

๓. แปลงที่สุดธาตุเป็นอย่างอื่นได้บ้าง

๔. ธาตุมี อา เป็นที่สุด ลง ย ปัจจัย.

๕. แปลตัวธาตุเป็นอย่างอื่น.

๑. **ต้นธาตุเป็นรัสสะ ต้องพฤทธิ์.** เช่น อุ.**คาโห** เป็น คหฺ ธาตุ ลง ณ ปัจจัยแล้วลบเสีย ทีฆะต้นธาตุ วิ. ว่า **คณฺหาตี-ติ คาโห.** (ชนใด) ย่อมถือเอา เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อวา ผู้ถือเอา นี้เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ. **คหณํ คาโห**. การถือเอา ชื่อว่า คาหะ นี้เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

***ปริวาโร** เป็น ปริ บทหน้า วรฺ ธาตุ ในความกั้น-ปิด ถือเอาความว่า "แวดล้อม." วิ. ว่า **ปริวาเรตี-ติ ปริวาโร.** (ชนใด)

*มาตุคาโม มาตุ (มารดา) เป็นบทหน้า คมฺ ธาตุ ใยความถึง วิ. ว่า มาตุยา (สมฺภาวํ) คจฺฉตี-ติ มาตุคาโม. (ชนใด) ย่อมถึง (ซึ่งความเป็นผู้เสมอ) ด้วยมารดา เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า มาตุคาม (ผู้หญิง).

ย่อมแวดล้อม เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้แวดล้อม. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๒. **ต้นธาตุเป็นทีฆะหรือเป็นพยัญชนะสังโยค ไม่ต้องพฤทธิ์** เช่น ที่เป็นทีฆะ อุ. ว่า **อาพาโธ** เป็น อา บทหน้า พาธฺ ธาตุ ลง ณ ปัจจัยแล้วลบเสีย ไม่พฤทธิ์ วิ. ว่า **อาพาธตี-ติ อาพาโร.** (สภาพใด) ย่อมเบียดเบียนยิ่ง เหตุนั้น (สภาพนั้น) ชื่อว่า ผู้เบียดเบียนยิ่ง. เป็นกัตตรูป กัตตุสาธนะ.

ที่เป็นพยัญชนะสังโยค. เช่น อุ. **ธมฺมตกฺโก** เป็น ธมฺม บทหน้า ตกฺก ธาตุ ลง ณ ปัจจัยแล้วลบเสีย ไม่พฤทธิ์ วิ. ว่า **ธมฺมํ** ตกฺเกตี-ติ **ธมฺมตกฺโก**. (ชนใด) ย่อมตรึก ซึ่งธรรม เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ตรึกซึ่งธรรม. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๓. **แปลงที่สุดธาตุเป็นอย่างอื่นได้บ้าง** เช่น อุ. **จาโค** เป็น จชฺ ธาตุ ลง ณ ปัจจัย แล้วลบเสีย แปลง ชฺ ที่สุดธาตุเป็น คฺ แล้วทีฆะต้นธาตุ วิ. ว่า **จชตี-ติ จาโค.** (ชนใด) ย่อมสละ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อวา ผู้สละ. นี้เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ. จชนํ จาโค. การสละ ชื่อว่า จาคะ. นี้เป็น ภาวรูป ภาวสาธนะ. แม้ โรโค ในแบบก็เช่นเดียวกัน.

โสโก เป็น สุจฺ ธาตุ ในความแห้ง ลง ณ ปัจจัย แล้วลบเสีย แปลง จฺ ที่สุดธาตุเป็น ก พฤทธิ์ อุ ที่ สุ เป็น โอ วิ. ว่า **โสจตี-ติ โสโก.** (ชนใด) ย่อมเศร้าโศก เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้เศร้าโศก.

โสจนํ โสโก. ความเศร้าโศก ชื่อว่า โสกะ. แม้ **ปาโก** ในแบบก็เช่นเดียวกัน.

บางคราว ถ้าธาตุมีตัวสะกด เมื่อแปลงที่สุดธาตุแล้ว ก็มักแปลงตัวสะกดนั้นเป็นนิคคหิต แล้วอาเทสเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคในวรรคเดียวกับตัวที่แปลงนั้น เช่น **สงฺโค** เป็น สญฺช ธาตุ ลง ณ ปัจจัย แล้วลบเสีย แปลง ชฺ เป็น คฺ แปลง ญฺ เป็น นิคคหิต แล้วอาเทสเป็น งฺ ซึ่งเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคในวรรคเดียวกัน คฺ วิ. ว่า **สญฺชตี-ติ สงฺโค.** (ชนใด) ย่อมข้อง เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ข้อง. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ. **สญฺชนํ สงฺโค.** ความข้อง ชื่อวา สังคะ. เป็นภาวรูป ภาวสาธน.

รงฺโค เป็น รญฺช ธาตุ ณ ปัจจัยแล้วลบเสีย แปลงชฺ เป็น คฺ. แปลง ญฺ เป็นนิคคหิตแล้วอาเทสเป็น งฺ วิ. ว่า **รญฺชตี-ติ รงฺโค.** (ชนใด) ย่อมกำหนัด เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้กำหนัด. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธน. **รญฺชติ เอตฺถา-ติ รงฺโค.**(ชน) ย่อมกำหนัดในประเทศนั่น เหตุนั้น (ประเทศนั้น) ชื่อว่า เป็นที่กำหนัดแห่งชน (หมายถึงสถานที่เต้นรำ). เป็นกัตตุรูป อธิกรณสาธนะ.

บางคราว แปลงต้นธาตุทีเดียวก็มี เช่น อุ. **ปริฬาโห** เป็น ปริ บทหน้า ฑห ธาตุ ในความเผา-ร้อน ลง ณ ปัจจัยแล้วลบเสีย แปลง ฑ ต้นธาตุเป็น ฬ แล้วทีฆะต้นธาตุเป็น อา วิ. ว่า **ปริฑหตี-ติ** ปริฬาโห. (ชนใด) ย่อมเร่าร้อน เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อวา ผู้

เร่าร้อน. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ. **ปริฑหนํ ปริฬาโห.** ความเร่าร้อน ชื่อว่า ปริฬาหะ. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

๔. **ธาตุมี อา เป็นที่สุด ลง ย ปัจจัย** เช่น อุ. ทาโย เป็น ทา ธาตุ ลง ณ ปัจจัยแล้วลบเสีย ลง ย ปัจจัย หรือ จะกล่าวว่าแปลง อา เป็น อาย ก็ได้ วิ. ว่า **ทาตพฺพนฺ-ติ ทายํ.** (วัตถุใด) (เตน อันเขา) พึงให้ เหตุนั้น (วัตถุนั้น) ชื่อวา อันเขาพึงให้. (หมายถึงรางวัล) เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ. **ทานํ ทาโย.** การให้ ชื่อวา ทายะ. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

๕. **แปลงตัวธาตุเป็นอย่างอื่น** เช่น อุ. **วโธ**. เป็น หนฺ ธาตุ ลง ณ ปัจจัยแล้วลบเสีย แปลง หนฺ เป็น วธฺ วิ. ว่า **หนตี-ติ วโธ** (ชนใด) ย่อมฆ่า เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ฆ่า.

สงฺขารา เป็น สํ บทหน้า กรฺ ธาตุ ณ ปัจจัย แปลง กรฺ เป็น บรฺ ทีฆะ อ ต้นธาตุเป็น อา แปลงนิคคหิตเป็น งฺ วิ. ว่า **สํ สุฏฺฐุ กริยนฺเต-ติ สงฺขารา.**(ธรรมทั้งหลายเหล่าใด) (ปจฺจเยน อันปัจจัย) ย่อมทำพร้อม คือว่าด้วยดี เหตุนั้น (ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น) ชื่อว่า อันปัจจัยกระทำพร้อม. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

อภิสงฺขาโร. เป็น อภิ+สํ บทหน้า กรฺ ธาตุ ณ ปัจจัย วิ. **อภิ วิสิฏฺเฐน สํ สุฏฺฐุ กโรตี-ติ อภิสงฺขาโร.** (สภาพใด) ย่อมทำ ยิ่ง คือว่า โดยวิเศษ ดี คือว่า ด้วยดี เหตุนั้น (สภาพนั้น) ชื่อว่า ผู้ทำยิ่งดี. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

ปริกฺขาโร เป็น ปริ บทหน้า กรฺ ธาตุ ลง ณ ปัจจัยแล้วลบเสีย แปลง กรฺ เป็น ขรฺ ทีฆะต้องธาตุเป็น อา ซ้อน กฺ วิ. ว่า **ปริ สมนฺตโต กโรติ เตนา-ติ ปริกฺขาโร*** (ชน) ย่อมทำรอบ คือว่าโดยรอบ ด้วยเครื่องประดับนั้น เหตุนั้น เครื่องประดับนั้น ชื่อว่า เป็นเครื่องทำรอบ (แห่งชน). เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ.

ปุเรกฺขาโร เป็น ปุณ บทหน้า กรฺ ธาตุ ลง ณ ปัจจัยแล้วลบเสีย แปลง กรฺ เป็น ขรฺ ทีฆะต้นธาตุเป็น อา ซ้อน กฺ วิ. ว่า **ปุเร กรณํ ปุเรกฺขาโร** การทำในเบื้องหน้า ชื่อว่า ปุเรกขาระ. ถือเอาความว่า ความยกย่อง.

ปัจจัยนี้เมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว เป็นนามนามก็ได้ คุณนามก็ได้ ที่เป็นนาม มีใช้แต่ภาวรูป ภาวสาธนะ ส่วนสาธนะนอกนั้นเป็นได้เฉพาะคุณนาม แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ปุ๊ลิงค์ แจกตามแบบ อ การันต์ (ปุริส), อิตถีลิงค์ แจกตามแบบ อา การันต์ (กญฺญา), นปุ๊สกลิงค์ แจกตามแบบ อ การันต์ (กุล), และเป็นได้ทุกรูป ทุกสาธนะ ไม่มีจำกัด.

เตฺว ปัจจัย

ปัจจัยตัวนี้ แปลกจากปัจจัยตัวอื่น ๆ คือ ไม่ใช่ลงในรูปและสาธนะอะไร ๆ แต่เมื่อลงแล้ว ใช้แทนวิภัตตินามได้ และวิภัตติที่ใช้แทนนั้น ก็เฉพาะจตุตถีวิภัตติเดียว และใช้อายตนิบาตว่า **"เพื่อ"**

* ปริกฺขาโร แปลได้ ๓ นัย คือ : เครื่องล้อม ได้แก่คู เช่น นครปริกฺขาโร คูเมือง๑, เครื่องประดับ เช่น รโถ เสตปริกฺขาโร รถมีเครื่องประดับขาด ๑, เครื่องใช้ เช่น ชีวิตปริกฺขาโร เครื่องใช้สำหรับชีวิต ๑.

เท่านั้น ทั้งจะนำไปแจกตามจตุตถีวิภัตติหรือวิภัตติอื่น ๆ ก็ไม่ได้ทั้งสิ้น จึงนับว่าเป็นพวกอัพยยปัจจัย คือจะแจกตามวิภัตตินามไม่ได้ และไม่มีการตั้งวิเคราะห์เหมือนปัจจัยอื่น ๆ คือเมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว เป็นอันสำเร็จรูปทีเดียว ตัวปัจจัยเองก็คงไว้ตามเดิม ไม่ลบและเปลี่ยนแปลง และมีอำนาจให้แปลงตัวธาตุได้บ้าง เช่น อุ. กาตุํ เพื่อจะทำ เป็น กรฺ ธาตุ แปลง กรฺ เป็น กา ลง ตุํ ปัจจัย แปลงที่สุดธาตุบ้าง เช่น อุ. **คนฺตุํ** เพื่อจะไป เป็น คมฺ ธาตุ แปลง มฺ ที่สุดธาตุเป็น นฺ นอกจากนี้ก็คงไว้ตามรูปเดิม เช่น อุ. **ญาตุํ** เพื่อความรู้ เป็น ญา ธาตุ, **ปหาตุํ** เพื่อจะละ เป็น ป บทหน้า หา ธาตุ. พฤทธิ์ต้นธาตุได้บ้าง อุ. **เนตุํ** เพื่อจะนำไป เป็น นี ธาตุ.

ติ ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว โยมากคงรูปเป็น ติ ไว้เสมอ ไม่ลบและเปลี่ยนแปลง แต่ที่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นก็มีบ้าง และมีอำนาจหน้าที่ ๑ จะต้องทำกับตัวธาตุดังนี้ คือ :-

๑. ธาตุสองตัว ลบพยัญชนะที่สุดธาตุได้.

๒. ธาตุตัวเดียว คงไว้ตามเดิม.

๓. แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุเป็นอย่างอื่น บ้าง.

๔. เฉพาะ ธา ธาตุ ต้องแปลง อ เป็น อิ, ปา ธาตุ แปลง อา เป็น อี.

๕. บางคราวแปลงตัวปัจจัยเองบ้าง.

๖. แปลงตัวธาตุบ้าง.

๑. **ธาตุสองตัว ลบพยัญชนะที่สุดธาตุได้** คือ เมื่อลบที่สุดธาตุแล้ว ก็ลงปัจจัยแทนตัวที่ลบนั้น หลักเกณฑ์นี้โดยมากอนุโลมตามอย่าง ต ปัจจัยในกิริยากิตก์ คือ ธาตุที่มี มฺ, นฺ, และ รฺ, เป็นที่สุดให้ลบที่สุดธาตุเสีย เช่น อุ. **รติ, สมฺมติ, วิกติ**.

รติ เป็น รมฺ ธาตุ ในความยินดี ลง ติ ปัจจัย แล้วลบที่สุดธาตุเสีย วิ. ว่า **รมนํ รติ.** ความยินดี ชื่อว่า **รติ**. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ. **รมติ เอตายา-ติ รติ**. (ชน) ย่อมยินดี ด้วยธรรมชาตินั่น เหตุนั้น (ธรรมชาตินั่น) ชื่อว่า เป็นเครื่องยินดี (แห่งชน). เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ. แม้ คติ ในแบบมีนัยเช่นกัน.

สมฺมติ เป็น สํ บทหน้า มนฺ ธาตุ ในความรู้ ลง ติ ปัจจัย ลบที่สุดธาตุเสีย แปลงนิคคหิตที่ สํ เป็น มฺ เพราะมี ม อยู่หลัง วิ. ว่า **สํ สุฏฺฐุ มญฺญตี-ติ สมฺมติ.** (ธรรมชาติใด) ย่อมรู้พร้อม คือว่า ด้วยดี เหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) ชื่อว่า ผู้รู้พร้อม. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ. **สมฺมนนํ สมฺมติ** ความรู้พร้อม ชื่อว่า **สมฺมติ**, เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ. **สํ สุฏฺฐุ มญฺญติ เอตายา-ติ สมฺมติ.** (ชน) ย่อมรู้พร้อม คือว่า ด้วยดี ด้วยธรรมชาตินั่น เหตุนั้น (ธรรมชาตินั่น) ชื่อว่า เป็นเครื่องรู้พร้อม (แห่งชน). เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ.

สนฺตติ เป็น สํ บทหน้า ตนฺ ธาตุ ในความสืบต่อ ลง ติ ปัจจัย ลบที่สุดธาตุ แปลงนิคคหิตที่ สํ เป็น นฺ เพราะ มี ต อยู่หลัง วิ. ว่า **สนฺตนนํ สนฺตติ** ความสืบต่อ ชื่อว่า **สนฺตติ**. เป็น ภาวรูป ภาวสาธนะ.

วิกติ เป็น วิ บทหน้า กรฺ ธาตุ ในความทำ ลง ติ ปัจจัย ลบที่สุดธาตุ วิ. ว่า **วิวิเธน อากาเรน กรณํ วิกติ.** ความทำโดยอาการมีอย่างต่าง ๆ ชื่อว่า วิกติ. เป็น ภาวรูป ภาวสาธนะ แม้ สติ ในแบบก็มีนัยเดียวกัน.

๒. **ธาตุตัวเดียวคงไว้ตามเดิม** เช่น อุ. **วิภูติ** เป็น วิ บทหน้า ภู ธาตุ ในความมี-เป็น ลง ติ ปัจจัย วิ. ว่า **วิเสสโต ภวตี-ติ วิภูติ.** (ธรรมชาติใด) ย่อมเป็น โดยวิเศษ เหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) ชื่อว่า ผู้เป็นโดยวิเศษ. เป็นกัตตุรูป กัตตุวสาธนะ. **วิภวนํ วิภูติ** ความเป็นโดยวิเศษ ชื่อวา **วิภูติ**. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

ถุติ เป็น ถุ ธาตุ ในความชมเชย ลง ติ ปัจจัย วิ. ว่า **ถวนํ ถุติ**. ความชมเชย ชื่อว่า **ถุติ**. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

บางคราวธาตุตัวเดียวเป็น ทีฆะ รัสสะเสียบ้างก็มี เช่น อุ. **ปติ** เป็น ปา ธาตุในความรักษา ลง ติ ปัจจัย แล้วรัสสะ อา ที่ ปา เป็น อ วิ. ว่า **ปาตี-ติ ปติ.** (ชนใด) ย่อมรักษา เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้รักษา. (ผัว,นาย).

บางคราวเมื่อรัสสะแล้ว ซ้อน ตฺ ก็มี อุ. **วิญฺญตฺติ** เป็น วิ

บทหน้า ญา ธาตุ ลง ติ ปัจจัย รัสสะ อา ที่ ญา เป็น อ ซ้อน ตฺ.
วิ. ว่า **วิญฺญาปนํ วิญฺญตฺติ.** การให้รู้ต่าง ๆ ชื่อว่า **วิญฺญตฺติ**
(การขอ).

๓. **แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุเป็นอย่างอื่น** นี้โดยมาก
อนุโมตาม ต ปัจจัยในกิริยากิตก์เหมือนกัน คือ ธาตุที่มี จฺ, ชฺ, ปฺ,
และ ทฺ เป็นที่สุด แปลงที่สุดธาตุเป็น ตฺ เช่น อุ. **วิมุตฺติ, ภตฺติ, วิภตฺติ,
คุตฺติ, อาปตฺติ.**

วิมุตฺติ เป็น วิ บทหน้า มุจฺ ธาตุ ในความพ้น ลง ติ ปัจจัย
แล้วแปลง จฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ วิ. ว่า **วิมุจฺจนํ วิมุตฺติ**. ความพ้น
วิเศษ ชื่อวา **วิมุตฺติ**. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

ภตฺติ เป็น ภชฺ ธาตุ ในความแจกจำแนก-คบ ลง ติ ปัจจัย แปลง
ชฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ วิ. ว่า **ภชนํ ภตฺติ**. การคบ ชื่อว่า **ภตฺติ วิภตฺติ**
วิ บทหน้า ภชฺ ธาตุ วิ. ว่า **วิภชนํ วิภตฺติ.** การจำแนก ชื่อวา **วิภตฺติ**.
เป็น ภาวรูป ภาวสาธนะ.

คุตฺติ เป็น คุปฺ ธาตุ ในความคุ้มครอง ลง ติ ปัจจัย แล้ว
แปลง ปฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ วิ. ว่า **คุปนํ คุตฺติ.** ความคุ้มคอรง ชื่อ
ว่า **คุตฺติ** เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

ติตฺติ เป็น ติปฺ ธาตุ ในความอิ่ม ลง ติ ปัจจัย แล้วแปลง ปฺ
ที่สุดธาตุเป็น ตฺ วิ. ว่า **ติปนํ ติตฺ**ติ. ความอิ่ม ชื่อวา **ติตฺติ**. เป็น
ภาวรูป ภาวสาธนะ.

อาปตฺติ เป็น อา บทหน้า ปทฺ ธาตุ ในความถึง ลง ติ ปัจจัย

แล้วแปลง ทฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ วิ. ว่า อาปชฺชนํ อาปตฺติ. ความต้อง
ชื่อว่า **อาปตฺติ**. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

๔. เฉพาะ ฐา ธาตุ แปลง อา เป็น อิ ปา ธาตุ แปลง อา เป็น อี อุ. ฐิติ, ปีติ.

ฐิติ เป็น ฐา ธาตุ ในความยืน-ตั้งอยู่ ลง ติ ปัจจัย แปลง อา ที่ ฐา เป็น อิ วิ. ว่า **ฐานํ ฐิติ.** ความตั้งอยู่ ชื่อว่า **ฐิติ**.

ปีติ[๑] เป็น ปา ธาตุ ในความดื่ม ลง ติ ปัจจัย แปลง อา ที่ ปา เป็น อี วิ. ว่า **ปิวนํ ปีติ.** ความดื่ม ชื่อวา **ปีติ.** ๒ นี้ เป็น ภาวรูป ภาวสาธนะ.

๕. **บางคราวแปลงตัวปัจจัยเองบ้าง** นี้โดยมากก็ถือตาม หลัก ต ปัจจัย ในกิริยากิตก์ก็เช่นเดียวกัน คือ :-

ก. ธาตุมี ธฺ, ภฺ เป็นที่สุด แปลง ติ เป็น ทฺธิ แล้วลบที่สุดธาตุ อุ. **พุทฺธิ, ลทฺธิ, วิสุทฺธิ, สมิทฺธิ.**

พุทฺธิ เป็น พุธฺ ธาตุ ในความรู้ ลง ติ ปัจจัย แล้วแปลง ติ เป็น ทฺธิ วิ. ว่า **พุชฺฌติ เอตายา-ติ พุทฺธิ.** (ชน) ย่อมรู้ชัดด้วย ปัญญานั่น เหตุนั้น (ปัญญานั่น) ชื่อว่า เป็นเครื่องรู้ (แห่งชน).

๑. ที่กล่าวนี้เป็นมติในมูลกัจจายน์ แต่ในอภิธานนัปปทีกา สุจิ กล่าวว่าปีติเป็นธาตุในความให้เอิบอิ่ม ตั้ง วิ. ว่า ปิเณตี-ติ ปีติ. ธรรมชาติใด ย่อมยังใจให้เอิบอิ่ม เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าผู้ยังใจให้เอิบอิ่มเรียกว่าปีติ. ความจริงน่าจะเป็น ปีนฺ แปลง นฺ เป็น ณฺ และท่านก็กล่าวว่า ปีรฺ ธาตุ กับ ปี ธาตุ มีความอย่างเดียวกัน. ปีติ โดยมากแปลกันว่า ความเอิบอิ่ม มิได้แปลว่า ความดื่ม

เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ.

ลทฺธิ เป็น ลภฺ ธาตุ ในความได้ ลง ติ ปัจจัย แล้วแปลง ติ เป็น ทฺธิ วิ. ว่า **ลภติ เอตายา-ติ ลทฺธิ.** (ชน) ย่อมได้ ด้วยธรรมชาตินั่น เหตุนั้น (ธรรมชาตินั่น) ชื่อว่า เป็นเหตุได้ (แห่งชน). เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ.

วิสุทฺธิ เป็น วิ บทหน้า สุธฺ ธาตุ ในความหมดจด วิ. ว่า **วิสุชฺฌนํ วิสุทฺธิ.** ความหมดจด ชื่อวา **วิสุทฺธิ**.

สมิทฺธํ เป็น สํ บทหน้า อิธฺ ธาตุ ในความสำเร็จ วิ. ว่า **สมิชฺฌนํ สมิทฺธิ.** ความสำเร็จพร้อม ชื่อว่า **สมิทฺธิ**. ๒ นี้เป็น ภาวรูป ภาวสาธนะ.

ข. ธาตุมี มฺ เป็นที่สุด แปลง ติ เป็น นฺติ แล้วลบที่สุดธาตุ อุ. **นิกนฺติ, สนฺติ.**

นิกนฺติ เป็น นิ บทหน้า กมฺ ธาตุ ในความปรารถนา ลง ติ ปัจจัย แล้วแปลง ติ เป็น นฺติ วิ. ว่า **นิกมนํ นิกนฺติ.** ความใคร่ ชื่อวา **นิกนฺติ**.

สนฺติ เป็น สมฺ ธาตุ ในความสงบ ลง ติ ปัจจัย แล้วแปลง ติ เป็น นฺติ วิ. ว่า **สมนํ สนฺติ** ความสงบ ชื่อว่า **สนฺติ** ๒ นี้เป็น ภาวรูป ภาวสาธนะ.

ค. ธาตุมี สฺ เป็นที่สุด แปลง ติ เป็น ฏฺฐิ แล้วลบที่สุดธาตุ อุ. **อนุสิฏฺฐิ, สนฺตุฏฺฐิ, ทิฏฺฐิ.**

อนุสิฏฺฐิ เป็น อนุ บทหน้า สาสฺ ธาตุ ในความสอน ลง ติ ปัจจัย แปลง อา ที่ ส เป็น อิ แล้วแปลง ติ เป็น ฏฺฐิ วิ. ว่า **อนุสาสนํ อนุสิฏฺฐิ.** การตามสอน ชื่อว่า **อนุสิฏฺฐิ.**

สนฺตุฏฺฐิํ เป็น สํ บทหน้า ตุสฺ ธาตุ ในความยินดี ลง ติ ปัจจัย แล้วแปลง ติ เป็น ฏฺฐิ วิ. ว่า **สนฺตุสฺสนํ สนฺตุฏฺฐิ.** ความยินดีพร้อม ชื่อวา **สนฺตุฏฺฐิ.**

ทิฏฺฐิ เป็น ทิสฺ ธาตุในความเห็น ลง ติ ปัจจัย แล้วแปลง ติ เป็น ฏฺฐิ วิ. ว่า **ทิสฺสนํ ทิฏฺฐิ.** ความเห็น ชื่อว่า **ทิฏฺฐิ.** ๒ นี้เป็น ภาวรูป ภาวสาธนะ.

๖. **แปลงตัวธาตุ** เช่น **ชาติ** เป็น ชนฺ ธาตุ ในความเกิด ลง ติ ปัจจัย แล้วแปลง ชนฺ เป็น ชา [แต่การแปลงเช่นนี้ ไม่เฉพาะแต่ ปัจจัยนี้ แม้ในที่อื่นก็แปลงได้เช่น ในอาขยาตเป็น **ชายติ** (ย่อม เกิด), กิริยากิตก์เป็น **ชาโต** (เกิดแล้ว) เป็นต้น] วิ. **ชนนํ ชาติ.** ความเกิด ชื่อว่า **ชาติ.** เป็นภาวรูป ภาวาสาธนะ.

ปัจจัยนี้ เมื่อลงประกอบกับธาตุสำเร็จรูปแล้ว เป็นได้ทุกรูป และทุกสาธนะ ใช้เป็นนามนามก็ได้ คุณนามก็ได้ เฉพาะภาวรูป

ภาวสาธนะเป็นได้แต่นามนาม นอกนั้นเป็นคุณนาม การแจกตามลิงค์ มีที่นิยมใช้เฉพาะ อิ การันต์ อิตถีลิงค์ (รตฺติ) เท่านั้น.

ตุํ ปัจจัย

ปัจจัยนี้ คล้ายกบ เตฺวา ปัจจัยที่กล่าวแล้ว คือ ไม่ลงในรูปและสาธนะอะไร เมื่อลงประกอบกับธาตุสำเร็จรูปแล้ว ใช้แทนวิภัตตินามได้ ๒ วิภัตติ คือ **ปฐมาวิภัตติ** และ **จุตตถีวิภัตติ** ใช้อายตนิบาต คือ ปฐมาวิภัตติว่า **"อันว่า อัน-"** ถือเอาความว่า **"การ-"** หรือ **"ความ-,"** จตุตถีวิภัตติว่า "เพื่อ-" แต่หาแจกตามวิภัตตินามได้ไม่ คงตัวอยู่ตามรูปเดิม และไม่มีการตั้งวิเคราะห์เหมือนปัจจัยอื่น และมีอำนาจหน้าที่จะทำกับธาตุคล้ายกับ ต ปัจจัย ในกิริยากิตก์บางประการ ดังต่อไปนี้ คือ :-

๑. ธาตุสองตัว ไม่ลบ แต่ต้องลง อิ อาคมหลังธาตุ.

๒. ธาตุตัวเดียวคงไว้คงตามเดิมบ้าง พฤทธิ์ต้นธาตุบ้าง.

๓. แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุบ้าง.

๔. แปลงตัวธาตุเป็นอย่างอื่นบ้าง.

๕. แปลงตัวเองบ้าง.

๑. **ธาตุสองตัว ไม่ลบ แต่ต้องลง อิ อาคมหลังธาตุ** หมายความว่า ธาตุสองตัว ให้ลง อิ อาคมหลังธาตุ ไม่มีการแปลงตัวธาตุหรือลบพยัญชนะที่สุดธาตุ ให้คงธาตุไว้ตามเดิม เช่น อุฐ **ลภิตุํ** เป็น ลภฺ ธาตุ **สมิตุํ** เป็น สมฺ ธาตุ ลง ตุํ ปัจจัย คงที่สุดธาตุไว้ ลง

อิ อาคมหลังธาตุ.

อนึ่ง ธาตุที่สำเร็จรูปมาจากอาขยาตแล้ว เมื่อมาลงปัจจัยนี้ คงอยู่ตามรูปเดิม และให้ ลง อิ อาคม เช่น อุ. **ลิมฺปิตุํ** เป็น ลิปฺ ธาตุ ลงนิคคหิตอาคมแล้ว แปลงเป็น มฺ ตามหมวด รุธฺ ธาตุ เมื่อลง ตุํ ปัจจัย ต้องลง อิ อาคมหลังธาตุ. **วิมุจฺจิตุํ** เป็น วิ บทหน้า มุจฺ ธาตุ ลง ย ปัจจัยหมวด ทิวฺ ธาตุ แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น จฺจ เมื่อลง ตุํ ปัจจัย ต้องลง อิ อาคมหลังธาตุ. **ชินิตุํ** เป็น ชิ ธาตุ นา ปัจจัย หมวด กี ธาตุ ตุํ ปัจจัย ลง อิ อาคมที่ นา ปัจจัย.

๒. **ธาตุตัวเดียวคงไว้ตามเดิมบ้าง พฤทธิ์ต้นธาตุบ้าง** ที่คงไว้ตามเดิม หมายเอาเฉพาะธาตุที่เป็นทีฆะ คือเป็นสระยาวอยู่แล้ว เมื่อลง ตุํ ปัจจัย ให้คงไว้ เช่น อุ. ญาตุํ เป็น ญา ธาตุ ในความรู้. ปาตุํ เป็น ปา ธาตุ ในความดื่ม. พฤทธิ์ที่ต้นธาตุ คือ ให้พฤทธิ์ต้นธาตุได้เฉพาะที่เป็นรัสสะเท่านั้น เช่น อุ **เชตุํ** เป็น ชิ ธาตุ ในความชนะ พฤทธิ์ อิ เป็น เอง **โหตุํ** เป็น หุ ธาตุ ในความมี-เป็น พฤทธิ์ อุ เป็น โอ. แต่บางคราวธาตุถึงเป็นทีฆะ แต่ก็พฤทธิ์ได้บ้าง อุ. **เนตุํ** เป็น นี ธาตุ ในความนำไป พฤทธิ์ อี เป็น เอ. **สยิตุํ** เป็น สี ธาตุ ในความนอน พฤทธิ์ อี เป็น เอ แล้วเอา เป็น อย.

อนึ่ง ธาตุตัวเดียวนั่นแหละ เมื่อเปลี่ยนแปลงไปเป็นสองตัว แล้ว ก็นับว่าเป็นธาตุสองตัวได้ และให้นำหลักในข้อ ๑ มาใช้ คือ

ให้ลง อิ อาคมที่ตัวหลัง เช่น สี ธาตุ เมื่อแปลง อี เป็น เอ แล้ว เอาเป็น อย ได้รูปเป็น สย จึงกลายเป็นธาตุสองตัวไป ให้ลง อิ อาคมได้ เป็น **สยิตุํ**, ภู ธาตุ พฤทธิ์ อู เป็น โอ แล้วเอาเป็น อว เป็น ภว ลง อิ อาคมได้ อุ. **ภวิตุํ**. หรือที่เปลี่ยนแปลงโดยวิธีอัพภาส กลายเป็นพยัญชนะสองตัวขึ้น ต้องลง อิ อาคมเช่นกัน อุ. **ชหิตุํ** เป็น หา ธาตุ ในความละ เทฺวภาวะ ห ไว้หน้า แล้วแปลงพยัญชนะนั้นเป็น ช ลง อิ อาคม.

๓. **แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุ** คือ แปลงพยัญชนะตัวหลังธาตุเป็นอย่างอื่น :-

ก. ธาตุมี ทฺ เป็นที่สุด แปลงที่สุดธาตุเป็น ตฺ. อุ. **ปตฺตุํ** เป็น ปทฺ ธาตุ ในความถึง ลง ตุํ ปัจจัย แปลง ทฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ. **วิตฺตุํ**. เป็น วทฺ ธาตุ ในความกล่าว ลง ตุํ ปัจจัย แปลง ทฺ ที่สุดธาตุ เป็น ตฺ.

ข. ธาตุมี รฺ เป็น ที่สุด เช่น อุ. **กตฺตุํ** เป็น กรฺ ธาตุ ในความทำ ลง ตุํ ปัจจัย แปลง รฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ, หรือจะเรียกตามแบบว่า ลบ ร ซ้อน ต ก็ได้ทั้ง ๒ นัย.

ค. ธาตุมี มฺ, นฺ. เป็นที่สุด เช่น คนฺตุํ เป็น คมฺ ธาตุ แปลงที่สุดธาตุเป็น นฺ **หนฺตุํ** เป็น หนฺ ธาตุ แปลง นฺ ที่สุดธาตุเป็นตัวสะกด.

๔. **แปลงตัวธาตุเป็นอย่างอื่น** เช่น อุ. **กาตุํ** เป็น กรฺ ธาตุ ลง ตุํ ปัจจัย แล้วแปลง กรฺ เป็น กา, **ปิวิตุํ** เป็น ปา ธาตุ ในความดื่ม ลง ตุํ ปัจจัย แล้วแปลง ปา เป็น ปิวฺ.

๕. **แปลงตัวเอง** คือ แปลง ตุํ ปัจจัยกับที่สุดธาตุเป็นอย่างไร วิธีแปลงต้องแล้วแต่พยัญชนะที่สุดธาตุ และอนุโลมตาม ต ปัจจัยในกิริยากิตก์ได้บ้างบางอย่าง เช่น :-

ก. ธาตุมี ภฺ เป็น ที่สุด แปลง ตุํ ปัจจัยกับที่สุดธาตุเป็น ทฺธุํ อุ. **ลทฺธุํ** เป็น ลภฺ ธาตุ ในความได้ ลง ตุํ ปัจจัย แปลง ตุํ กับที่สุดธาตุเป็น ทฺธุํ.

ข. ธาตุมี สฺ เป็นที่สุด แปลง ตุํ ปัจจัยกับที่สุดธาตุเป็น ฏฺฐุํ อู. **ทฏฺฐุํ** เป็น ทิสฺ ธาตุ ในความเห็น ลง ตุํ ปัจจัย แปลง ตุํ กับที่สุดธาตุเป็น ฏฺฐุํ ลบ อิ ที่ ทิ เสีย.

ผุฏฺฐุํ เป็น ผุสฺ ธาตุ ในความถูกต้อง ลง ตุํ ปัจจัย แปลง ตุํ กับที่สุดธาตุเป็น ฏฺฐุํ.

ยุ ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เมื่อลงประกอบกับธาตุ หาคงตัวอยู่ตามเดิมไม่ คงเปลี่ยนแปลงไป และใช้ลงในตัสสีลสาธนะได้อีกด้วย ก็วิธีเปลี่ยนแปลงของปัจจัยนี้ คงไม่มีมากเท่าไรนัก เมื่อจะกล่าวตามหลักก็เปลี่ยนแปลงได้ ๓ อย่างเท่านั้น คือ :-

๑. **แปลง ยุ เป็น อน** การแปลงเช่นนี้ ใช้ได้ในธาตุทั่วไป ไม่จำกัดที่สุดธาตุ คือไม่ว่าที่สุดธาตุจะเป็นเช่นไร เมื่อลง ยุ ปัจจัยแล้ว ให้แปลง ยุ นั้นเป็น อน เสมอไป อุ. **วิโรจโน** เป็น วิ บทหน้า รุจฺ ธาตุ ในความรุ่งเรือง ยุ ปัจจัย พฤทธิ์ อุ ที่ รุ เป็น โอ แปลง

ยุ เป็น อน วิ. ว่า **วิโรจตต-ติ วิโรจโน.** (ชนใด) ย่อมรุ่งเรือง เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้รุ่งเรือง. เป็น กัตตุรูป กัตตุสาธนะ. **วิโรจติ สีเลนา-ติ วิโรจโน.** (ชนใด) ย่อมรุ่งเรือง โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้รุ่งเรืองโดยปกติ เป็นกัตตุรูป ตัสสีล-สาธนะ.

วจนํ เป็น วจฺ ธาตุ ในความกล่าว ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลง เป็น อน วิ. ว่า **วจิตพฺพนฺ-ติ วจนํ.** (สัททชาตใด) (เตน อัน เขา) พึงกล่าว เหตุนั้น (สัททชาตนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงกล่าว. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ. **วจิยเต-ติ วจนํ.** (เตน อันเขา) ย่อม กล่าว เหตุนั้น ชื่อว่า การกล่าว. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ. **วจติ เตนา-ติ วจนํ.** (ชน) ย่อมกล่าว ด้วยสัททชาตนั้น เหตุนั้น (สัททชาตนั้น) ชื่อว่า เป็นเครื่องกล่าว (แห่งชน) เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ.

๒. **แปลง ยุ เป็น อณ** นี้แปลงไม่ได้ในธาตุทั่วไป คือจำกัด เฉพาะธาตุบางตัว ที่นิยมใช้ก็คือธาตุที่มี รฺ, หฺ เป็นที่สุดเท่านั้น.

ก. **ธาตุมี รฺ เป็นที่สุด** เช่น อุ. **ปูรณํ** เป็น ปูร ธาตุ ใน ความเต็ม ลง ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อณ วิ. ว่า **ปุรยเต-ติ ปูรณํ.** (เตน อันเขา) ย่อมให้เต็ม เหตุนั้น ชื่อว่า ความให้เต็ม (การบำเพ็ญ).

มรณํ เป็น มรฺ ธาตุ ในความตาย ลง ยุ ปัจจัย แปลง ยุ

เป็น อณ วิ. ว่า **มริตพฺพนฺ-ติ มรณํ.** (เตน อันเขา) พึงตาย เหตุนั้น ชื่อว่า ความตาย. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ. **มรติ เอตฺถา-ติ มรณํ.** (ชน) ย่อมตาย ในที่นั่น เหตุนั้น (ที่นั่น) ชื่อว่า ที่เป็นที่ตาย (แห่งชน). เป็นกัตตรูป อธิกรณสาธนะ.

ข. **ธาตุมี หฺ เป็นที่สุด** เช่น อุ. **คหณํ** เป็น คหฺ ธาตุ ในความถือเอา ลง ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อณ วิ. ว่า **คเหตพฺพน-ติ คหณํ.** (เตน อันเขา) พึงถือเอา เหตุนั้น ชื่อว่า ความถือเอา. เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

แต่ธาตุมี หฺ เป็นที่สุดนี้ ไม่สู้นิยมแน่นอนเหมือนธาตุมี รฺ เป็นที่สุดนัก คืออาจแปลงเป็น อน ก็ได้ อุ. **อุปนยฺหนํ** เป็น อุอป บทหน้า นหฺ ธาตุ ในความผูก ลง ย ปัจจัย (อาขยาต) แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น ยหฺ แล้วลง ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อน วิ. ว่า **อุปนยฺหยเต-ติ อุปนยฺหนํ.** (เตน อันเขา) ย่อมเข้าไปผูก เหตุนั้น ชื่อว่า ความผูก เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

นอกจากนี้ บางคราวถึงธาตุที่มิใช่มี รฺ, หฺ เป็นที่สุด แต่แปลงเป็น อณ ก็มี ที่เป็นเช่นนี้ ก็มีโดยส่วนน้อย เช่น อุ. ปญฺญาณํ เป็น ป บทหน้า ญา ธาตุ ในความรู้ ลง ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อณ ซ้อน ญฺ วิ. ว่า **ปชานาติ เตนา-ติ ปญฺญาณํ.** (ชน) ย่อมปรากฏ ด้วยธรรมชาตนั้น เหตุนั้น (ธรรมชาตนั้น) ชื่อว่า เป็นเครื่องปรากฏ (แห่งชน). เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ. แม้ศัพท์ว่า

ญาณํ (ธรรมชาตเป็นเครื่องรู้), **วิญฺญาณํ** ความรู้แจ้ง (ซึ่งอารมณ์) ซึ่งออกจาก ญา ธาตุ ก็เช่นเดียวกัน. **ญาณํ** วิ. ว่า **ชานาติ เตนา-ติ ญาณํ.** (ชน) ย่อมรู้ ด้วยธรรมชาตนั้น เหตุนั้น (ธรรมชาตนั้น) ชื่อว่า เป็นเครื่องรู้ (แห่งชน). เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ. **ชานนํ ญาณํ.** ความรู้ ชื่อว่า ญาณ. เป็นภาวรูป ภาวสาธน. **วิญฺญาณํ** วิ. ว่า **วิญฺญาตพฺพนฺ-ติ วิญฺญาณํ.** (เตนอันเขา) พึงรู้แจ้ง เหตุนั้น ชื่อวา ความรู้แจ้ง (ซึ่งอารมณ์) เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

สมโณ เป็น สมฺ ธาตุ ในความสงบ ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลง ยุ เป็น อณ วิ. ว่า **สเมตี-ติ สมโณ.** (ชนใด) ย่อมสงบ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้สงบ. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๓. **แปลง ยุ เป็น อานน** นี้จำกัดให้ใช้ได้แต่เฉพาะ ญา ธาตุ ตัวเดียวเท่านั้น และ ญา ตัวนั้น ต้องแปลงเป็น ชา เสมอไป อุ.ชานนํ, วิชานนํ.

ชานนํ เป็น ญา ธาตุ ในความรู้ แปลง ญา เป็น ชา ลง ยุ ปัจจัย แล้วแปลง ยุ เป็น อานน วิ. ว่า **ชานนํ ชานนํ.** ความรู้ ชื่อว่า ชานนะ.

วิชานนํ เป็น วิ บทหน้า ญา ธาตุ แปลง ญา เป็น ชา ลง ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อานน วิ. ว่า **วิชานนํ วิชานนํ.** ความรู้แจ้ง ชื่อว่า วิชานนะ. ๒ นี้ เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

ปัจจัยนี้ เมื่อลงในธาตุสำเร็จรูปแล้ว เป็นได้ทั้งนามนามและคุณนาม. ภาวรูป ภาวสาธนะ เป็นนามนาม. นอกนั้นเป็นคุณนาม ที่เป็นคุณนามแจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ในปุ๋ลิงค์ แจกเหมือน อ การันต์ (ปุริส), อิตถีลิงค์ แจกเหมือน อา การันต์ (กญฺญา), นปุ๋สกลิงค์ แจกเหมือน อ การันต์ (กุล).

อนึ่ง ปัจจัย ยังมีอำนาจบังคับนามศัพท์ ซึ่งเป็นฉัฏฐีวิภัตติ ให้แปลอายตนิบาตของทุติยาวิภัตติว่า (**ซึ่ง**)ได้ อุ. **สพฺพาปาปสฺส อกรณํ.** การไม่ทำ ซึ่งบาปทั้งปวง เป็นต้น.

ปัจจัยในแบบเหล่านี้ เมื่อประกอบกับธาตุสำเร็จรูปแล้ว ที่เป็นคุณนาม ย่อมแจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์ และเปลี่ยนรูปไปตามวิภัตติของนามเสมอ ส่วนที่เป็นนามนาม ย่อมคงตัวอยู่ คือเป็นลิงค์ใด ก็คงเป็นลิงค์นั้น ไม่เปลี่ยนไป บางศัพท์ก็นิยมเป็นปุ๋ลิงค์ เมื่อเป็นปุ๋ลิงค์แล้ว จะเป็นลิงค์อื่นไม่ได้. เช่น **โกโธ** (ความโกรธ) **โทโส** (ความประทุษร้าย) เป็นต้น. บางศัพท์ก็นิยมเป็นอิตถีลิงค์ เช่น **เจตนา** (ความจงใจ), **ปพฺพชฺชา** (การบวช), **อิจฺฉา** (ความปรารถนา) เป็นต้น. บางศัพท์ก็นิยมเป็น นปุ๋ลิงค์ เช่น **กรณํ** (ความทำ) **วจนํ** (คำเป็นเครื่องกล่าว), **สวนํ** (การฟัง) เป็นต้น. ฉะนั้น เมื่อต้องการเป็นวิภัตติอะไร ก็จงนำไปแจกให้ตรงตามลิงค์และการันต์นั้น ๆเถิด.

ปัจจัยนอกแบบ

ปัจจัยเหล่านี้ ได้แก่ปัจจัยที่มิได้ปรากฏในแบบบาลีไวยากรณ์ แต่มีปรากฏอยู่ในมูลกัจจายน์ เป็นปัจจัยซึ่งมีที่ใช้น้อย และจัดเป็นหมวดหมู่ไม่ได้สะดวก เพราะไม่แน่นอน คือบางคราวก็ลงได้เฉพาะธาตุบางตัว และบางคราวก็เป็นได้แต่บางสาธนะ ไม่ทั่วไป ต่อไปนี้จะได้นำมาแสดงไว้ เพื่อผู้ต้องการจะเรียนรู้พิสดาร จะได้ทราบตามความประสงค์ ก็ปัจจัยเหล่านี้ทั้งหมดด้วยกัน มีอยู่ ๑๔ ตัว คือ **อาวี, อิน, อิก, ณุก, ตาย, ตุก, มา, ร, รตฺถุ, รมฺม, ริจฺจ, ริตุ, ริริย, ราตุ**.

๑. อาวี ปัจจัย

ปัจจัยนี้ ใช้ลงในอรรถแห่งตัสสีลสานะ เช่น อุ. ว่า **ภยทสฺสาวี** เป็น ภย บทหน้า ทิสฺ ธาตุ ในความเห็น แปลง ทิสฺ เป็น ทิสฺส แล้วลบ อิ ที่ ทิ ออกเสีย วิ. **ภยํ ปสฺสติ สีเลนา-ติ ภยทสฺสาวี.** (ชนใด) ย่อมเห็น ซึ่งภัย โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้เห็นซึ่งภัย โดยปกติ. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๒. อิน ปัจจัย

ปัจจัยนี้ ใช้ลงได้ ๒ สาธนะ คือ กัตตุสาธนะ ๑ ภาวสาธนะ ๑ เท่านั้น นอกนี้หาลงได้ไม่ เช่น อุ. ว่า **ชิโน, สุปินํ**.

ชิโน เป็น ชิ ธาตุ ในความชนะ ลง อิน ปัจจัย ลง อิ ที่ ชิ เสีย วิ. ว่า **ชินาตี-ติ ชิโน.** (พระผู้มีพระภาคเจ้าใด) ย่อมชนะ เหตุนั้น (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ชื่อว่า ผู้ชนะ เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

สุปินํ เป็น สุปฺ ธาตุ ในความหลับ ลง อิน ปัจจัย วิ. ว่า **สุปยเต-ติ สุปินํ.** (เตน อันเขา) ย่อมหลับ เหตุนั้น ชื่อว่า ความหลับ, ถือเอาความว่า "ความฝัน" เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

๓. อิก ปัจจัย

ปัจจัยนี้ มีที่ใช้โดยมาก เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ และตามตัมภีร์มูลกัจจายน์กล่าวว่า ลงในอรรถว่า ควร วิธีตั้งวิเคราะห์ มีรูปและลักษณะคล้ายตัทธิต แต่บางตัวมิได้ลงในอรรถว่า ควร เสมอไป เช่น อุ. ว่า **คมิโก**. เป็น คมฺ ธาตุ ลง อิก ปัจจัย วิ. ว่า **คนฺตุํ ภพฺโพติ-คมิโก.** (ภิกษุใด) เป็นผู้คงงร เพื่อจะไป เหตุนั้น (ภิกษุนั้น) ชื่อว่า ผู้ควรเพื่อจะไป. ในอภิธานนัปปทีปิกา สูจิว่า ลงในอรรถว่า ปรารถนาก็ได้ วิ. ว่า **คนฺตุํ อิจฺฉตี-ติ คมิโก**. (ภิกษุใด) ย่อมปรารถนา เพื่อจะไป เหตุนั้น (ภิกษุนั้น) ชื่อว่า ผู้ปรารถนาเพื่อจะไป, หรือไม่ลงในอรรถอะไรก็ได้ วิ. ว่า **คจฺฉตี-ติ คมิโก.** (ภิกษุใด) ย่อมไป เหตุนั้น (ภิกษุนั้น) ชื่อว่า ผู้ไป.

โอปนยิโก เป็น อุป บทหน้า นี ธาตุ ในความนำไป ลง อิก ปัจจัย พฤทธิ์ อุ ที่ อุป เป็น โอ แปลง อี ที่ นี เป็น เอ แล้วเอาเป็น อย วิ. ว่า (อตฺตนิ) **อุปเนตุํ ภพฺโพ-ติ โอปนยิกโก.**[๑] (ธรรมใด) เป็นสภาพควร เพื่ออันนำเข้าไป (ในคน) เหตุนั้น (ธรรมนั้น)

๑. ที่ตั้ง วิ. เช่นนี้ โดยอนุโลมศัพท์ว่า คมิโก แต่ในมูลกัจจายน์ตั้ง วิ. ว่า อุปนเย นิยุตฺโต-ติ โอปนยิโก. (ธรรมใด) ควรแล้วในอันน้อมเข้าไป เหตุนั้น (ธรรมนั้น) ชื่อว่า โอปนยิกะ. ศัพท์นี้เป็นตัทธิตก็ได้.

ชื่อว่า ควรเพื่ออันนำเข้าไป (ในตน).

ทีปิกา เป็น ทิปฺ ธาตุ ในความส่องสว่าง ลง อิก ปัจจัย ทีฆะ อิ ที่ ทิ เป็น อี วิ. ว่า **ทิปฺปตี-ติ ทีปิกา.** (ธรรมชาติใด) ย่อม ส่องสว่าง เหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) ชื่อว่า ผู้ส่องสว่าง ศัพท์นี้มิได้ใช้ ลงในอรรถว่า ควร และใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์เสมอ.

๔. ณุก ปัจจัย

ปัจจัยนี้มีนิยมใช้เป็นกัตตุนรูป กัตตุสาธนะ. และใช้ลงในอรรถ แห่งตัสสีลสาธนะ. เช่น อุ. **การุโก** เป็น กรฺ ธาตุ ในความทำ ลง ณุก ปัจจัย เพราะปัจจัยนี้เป็นปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ จึงมีอำนาจให้ ทีฆะ อ ต้นธาตุเป็น อา และลบ ณ เสีย วิ. ว่า **กาโรติ สีเลนา-ติ การุโก.** (ชนใด) ย่อมทำ โดยปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้ทำโดยปกติ.

กามุโก เป็น กามฺ ธาตุ ในความใคร่ ลง ณุก ปัจจัย วิ. ว่า **กามติ สีเลนา-ติ กามุโก.** (ชนใด) ย่อมใคร่ โดนปกติ เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่าผู้ใคร่โดยปกติ.

๕. ตยฺย ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว มีลักษณะเช่นเดียวกัน กับพวกกิจจปัจจัย เพราะเป็นได้ ๒ สาธนะเหมือนกัน คือ เป็นกัมม-สาธนะก็ได้ ภาวสาธนะก็ได้ และมีอำนาจหน้าที่ที่จะต้องทำกับธาตุ ดังนี้ คือ :-

๑. ธาตุตัวเดียวคงไว้ตามเดิม.

๒. ธาตุสองตัวแปลงที่สุดธาตุ.

๓. แปลง ต แห่ง ตยฺย เป็นอย่างอื่น แล้วลบที่สุดธาตุ.

๑. **ธาตุตัวเดียวคงไว้ตามเดิม** เช่น อุ. ว่า **ญาตยฺยํ** เป็น ญา ธาตุ ในความรู้ ลง ตยฺย ปัจจัย คงธาตุไว้ วิ. ว่า **ญาตพฺพนฺ-ติ ญาตยฺยํ.** (ธรรมชาติใด) (เตน อันเขา) พึงรู้ เหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงรู้.

ปาตยฺยํ เป็น ปา ธาตุ ในความดื่ม ลง ตยฺย ปัจจัย คงธาตุไว้ วิ. ว่า **ปาตพฺพนฺ-ติ ปาตยฺยํ.** (น้ำใด) (เตน อันเขา) พึงดื่ม เหตุนั้น (น้ำนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงดื่ม. ๒ นี้เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

๒. **ธาตุสองตัวแปลงที่สุดธาตุ** เช่น อุ. ว่า **ปตฺตยฺยํ** เป็น ปทฺ ธาตุ ในความถึง ลง ตฺยย ปัจจัย แปลง ทฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ หรือจะเรียกว่าลบ ทฺ ซ้อน ตฺ ก็ได้ วิ. ว่า **ปตฺตพฺพนฺ-ติ ปตฺตยฺยํ.** (ที่ใด) (เตน อันเขา) พึงถึง เหตุนั้น (ที่นั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงถึง. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

๓. **แปลง ต แห่ง ตยฺย เป็นอย่างอื่น แล้วลบที่สุดธาตุ** ลักษณะนี้ อนุโลมตาม ต ปัจจัยในกิริยากิตก์ได้ประการ เช่น :-

ก. ธาตุมี สฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ฏฺฐ อุ. **ทฏฺฐยฺยํ** เป็น ทิสฺ ธาตุ ลง ตยฺย ปัจจัย แปลง ต เป็น ฏฺฐ ลบ อิ ที่ ทิ เสีย แล้วลบ

ที่สุดธาตุ วิ. ว่า **ทฏฺธพฺพน-ติ ทฏฺธยฺยํ** (รูปใด) (เตน อันเขา) พึงเห็น เหตุนั้น (รูปนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงเห็น.*

ข. ธาตุมี ภฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ทฺธ อุ. **ลทฺธยฺยํ** เป็น ลภฺ ธาตุ ในความได้ ลง ตยฺย ปัจจัย แปลง ต เป็น ทฺธ แล้วลบที่สุดธาตุ วิ. ว่า **ลภิตพฺพนฺ-ติ ลทฺธยฺยํ** (สิ่งใด) (เตน อันเขา) พึงได้ เหตุนั้น (สิ่งนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงได้ ๒ นี้ เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

๖. ตุก ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เท่าปรากฏเห็น ลงได้เฉพาะ คมฺ ธาตุ มี อา เป็น บทหน้าตัวเดียวเท่านั้น เช่น อุ. ว่า **อคนฺตุโก** เป็น อา บทหน้า คมฺ ธาตุ ในความไป ลง ตุก ปัจจัย แปลง มฺ ที่สุดธาตุ เป็น นฺ วิ. ว่า **อาคจฺฉตี-ติ อาคนฺโก** (ภิกษุใด) ย่อมมา เหตุนั้น (ภิกษุนั้น) ชื่อว่า ผู้มา. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๗. ม ปัจจัย

ปัจจัยนี้ ใช้ลงได้ทุกธาตุและทุกสาธนะ มิได้จำกัด เช่น อุ. ว่า **ทุโม** . เป็น ทุ ธาตุ ในความเจริญ ลง ม ปัจจัย วิ. ว่า **ทวตี-ติ ทุโม**. (ต้นไม้ใด) ย่อมเจริญ เหตุนั้น (ต้นไม้นั้น) ชื่อว่า ผู้เจริญ.

* ศัพท์นี้ในมูลกัจจายน์ท่านกล่าวว่า เอา ต แห่ง ตยฺย เป็น รฏฺจ ลบ ส ที่สุดธาตุ และ ร แห่ง รฏฺจ เสีย พร้อมทั้งลบ อิ ที่ ทิ ด้วย. แต่ที่แสดงไว้นั้น เห็นพออนุโลมตามหลักของ ต ปัจจัยในกิริยากิตก์ก็ได้ และเป็นการง่ายที่จะจดจำ เพราะมีหลักอยู่แล้ว จึงแสดงไว้เช่นนั้น.

เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

อีกนัยเป็น ทุ ธาตุ ในความเบียดเบียน วิ. ว่า **ทุนียตี-ติ ทุโม.** (ต้นไม้ใด) (เตน อันเขา) ย่อมเบียดเบียน เหตุนั้น (ต้นไม้นั้น) ชื่อว่า ผู้อันเขาเบียดเบียน. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

ถาโม เป็น ฐา ธาตุ ในความตั้งอยู่ ลง ม ปัจจัย แปลง ฐา เป็น ถา วิ. ว่า **ฐาตี-ติ ถาโม.** (สภาพใด) ย่อมตั้งอยู่ เหตุนั้น (สภาพนั้น) ชื่อว่า ผู้ตั้งอยู่. ถือเอาความว่า **"เรี่ยวแรง"** เป็น กัตตุรูป กัตตุสาธน.

๘. ร ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว มีอำนาจให้ลงที่สุดธาตุได้ และลบตัวเองด้วย ถึงปัจจัยอื่นที่เนื่องด้วย ร ก็มีนัยเช่นเดียวกัน เช่น อุ. ว่า **อนฺตโก** เป็น อนฺต (ที่สดุ) บทหน้า กรฺ ธาตุ ในความทำ ลง ร ปัจจัย ลบ รฺ ที่สุดธาตุ แล้วลบ ร ปัจจัยเสีย วิ. ว่า **อนฺตํ กโรตี-ติ อนฺตโก.** (สภาพใด) ย่อมทำ ซึ่งที่สุด เหตุนั้น (สภาพนั้น) ชื่อว่า ผู้ทำซึ่งที่สุด. ถือเอาความว่า "ความตาย" เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๙. รตฺถุ ปัจจัย

ปัจจัยนี้ นับเป็นปัจจัยที่เนื่องด้วย ร เพราะฉะนั้น เมื่อลงประกอบกับธาตุแล้ว จึงมีอำนาจให้ลบที่สุดธาตุได้ และ ลบ ร เสีย เช่น อุ. ว่า **วตฺถุ** เป็น วสฺ ธาตุ ในความอยู่ ลง รตฺถุ ปัจจัย ลบ

ที่สุดธาตุ และลบ ร เสีย วิ. ว่า **วสติ เอตฺถา-ติ วตฺถุ.** (ชน) ย่อมอยู่ในที่นั่น เหตุนั้น (ที่นั่น) ชื่อว่า เป็นที่อยู่ (แห่งชน). เป็นกัตตุรูป อธิกรณสาธนะ.

สตฺถุ เป็น สาสฺ ธาตุ ในความสอน ลง รตฺถุ ปัจจัย ลบที่สุดธาตุนั้น และลบ ร เสีย วิ. ว่า **สาสตี-ติ สตฺถุ** (ชนใด) ย่อมสอน เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้สอน. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๑๐. รมฺม ปัจจัย

ปัจจัยนี้ นับว่าเป็นปัจจัยที่เนื่องด้วย ร จึงมีอำนาจและหน้าที่เช่นเดียวกับ ร ปัจจัย เช่น อุ. ว่า **กมฺมํ** เป็น กรฺ ธาตุ ลง รมฺม ปัจจัย ลบ รฺ ที่สุดธาตุ และลบ ร แห่ง รมฺม ด้วย วิ. ว่า **กาตพฺพนฺ-ติ กมฺมํ** (กิจใด) (เตน อันเขา) พึงทำ เหตุนั้น (กิจนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงทำ. เป็นกัมมรูป กัมมสาธน.

ธมฺโม เป็น ธรฺ ในความทรงไว้ ลง รมฺม ปัจจัย ลบ รฺ ที่สุดธาตุ และลบ ร แห่ง รมฺม ด้วย วิ. ว่า **ธาเรตี-ติ ธมฺโม** (สภาพใด) ย่อมทรงไว้ เหตุนั้น (สภาพนั้น) ชื่อว่า ผู้ทรงไว้. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

๑๑. ริจฺจ ปัจจัย

นี้ก็เป็นปัจจัยที่เนื่องด้วย ร เช่นเดียวกัน แต่มีจำกัดให้ลงได้เฉพาะ กรฺ ธาตุเท่านั้น เช่น อุ. ว่า **กิจฺจํ** เป็น กรฺ ธาตุ ลง ริจฺจ ปัจจัย ลบที่สุดธาตุ และลบ ร แห่ง ริจฺจ เสีย วิ. ว่า **กาตพฺพน-ติ**

กิจฺจํ. (กรรมใด) (เตน อันเขา) พึงทำ เหตุนั้น (กรรมนั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงทำ.เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

๑๒. ริตุ ปัจจัย

นี้เป็นปัจจัยที่เนื่องด้วย ร เช่นเดียวกัน มีอำนาจและหน้าที่ ดังกล่าวแล้ว เช่น อุ. ว่า **ธีตุ** เป็น ธรฺ ธาตุ ในความทรงไว้ ลง ริตุ ปัจจัย ลบ รฺ ที่สุดธาตุ และ ร แห่ง ริตุ ทีฆะ อิ แห่ง ริ เป็น อี วิ. ว่า **ธริยเต-ติ ธีตา** . (หญิงสาวใด) (มาตาปิตูหิ อันมารดาและบิดาทั้งหลาย) ย่อมทรงไว้ เหตุนั้น (หญิงสาวนั้น) ชื่อว่า ผู้อันมารดาและบิดาทรงไว้. หมายความว่า ธิดา หรือ ลูกหญิง. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ. เข้ากับปฐมาวิภัตติ เอกวจนะ แห่งนาม เป็น ธีตา แจก ตามแบบ มาตุ โดยวิธีนาม (๖๘).

ปิตุ เป็น ปา ธาตุ ในความรักษา ลง ริตุ ปัจจัย ลบ อา ที่ ปา เสีย และลบ ร แห่ง ริตุ ด้วย วิ. ว่า (ปุตฺตํ) **ปาตี-ติ ปิตา**. (บุรุษใด) ย่อมรักษา (ซึ่งบุตร) เหตุนั้น (บุรุษนั้น) ชื่อว่า ผู้รักษา (ซึ่งบุตร). หมายความว่า บิดา หรือ พ่อ. เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ. เข้ากับปฐมาวิภัตติ เอกวจนะ แห่งนาม เป็น ปิตา โดยวิธีนาม (๖๗).

๑๓. ริริย ปัจจัย

นี้ก็เป็นปัจจัยที่เนื่องด้วย ร ดังที่กล่าวแล้ว เช่น อุ. ว่า **กิริยา** เป็น กรฺ ธาตุ ในความทำ ลง ริริยา ปัจจัย ลบ รฺ ที่สุดธาตุและ ร

ตัวหน้าแห่งริริยาด้วย ตั้ง วิ. ว่า **กาตพฺพนฺ-ติ กิริยา.** (ธรรมชาติใด) (เตน อันเขา) พึงทำ เหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) ชื่อว่า อันเขาพึงทำ. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ. หรือตั้งเป็นรูป ภาวสาธนะก็ได้ วิ. ว่า **กรณํ กิริยา.** ความทำ ชื่อว่า **กิริยา**. ศัพท์นี้สำเร็จรูปแล้ว ใช้เป็นอิตถีลิงค์เสมอ.

๑๔. ราตุ ปัจจัย

นี้ก็เป็นปัจจัยที่เนื่องด้วย ร ดังกล่าวแล้ว เช่น อุ. ว่า **ภาตุ** เป็น ภาสฺ ธาตุ ในความกล่าว ลง ราตุ ปัจจัย ลบ สฺ ที่สุดธาตุ และ ร แห่ง ราตุ ปัจจัยด้วย ตั้ง วิ. ว่า (ปุพฺเพ) **ภาสตี-ติ ภาตา** (ชนใด) ย่อมกล่าว ในก่อน เหตุนั้น (ชนนั้น) ชื่อว่า ผู้กล่าวก่อน. หมายความว่า ผู้พูดได้ก่อน ได้แก่ พี่ชาย* เข้ากับปฐมาวิภัตติ เอกวจนะ แห่งนาม เป็น ภาตา แจกตามแบบ ปิตุ โดยวิธี นาม (๖๗).

มาตุ เป็น มนฺ ธาตุ ในความนับถือ ลง ราตุ ปัจจัย ลบ นฺ ที่สุดธาตุและ ร แห่ง ราตุ ปัจจัยด้วย ตั้ง วิ. ว่า (ธมฺเมน ปุตฺตํ) **มาเนตี-ติ มาตา**. (หญิงใด) ย่อมนับถือ (ซึ่งบุตร โดยธรรม) เหตุนั้น (หญิงนั้น) ชื่อว่า ผู้นับถือ (ซึ่งบุตร). หมายความว่า

* ศัพท์ว่า ภาตุ นี้ เป็นคำกลาง ๆ อาจหมายถึงพี่ชายก็ได้ น้องชายก็ได้ เมื่อจะให้มีความหมายต่างกัน โดยมาก พี่ชาย ใช้ เชฏฺฐ เป็น เชฏฺฐภาตุ พี่ชาย. น้องชายใช้ กนิฏฺฐ นำหน้าเป็น กนิฏฺฐภาตุ น้องชาย. ถ้าใช้ศัพท์โดยเดี่ยวและเป็นเอก. หมายถึงพี่ชายโดยเฉพาะ และเป็นรูป ภาติก ก็มี. ถ้าเป็น พหุ. แปลว่า พี่ชาย น้องชาย รวมกัน.

มารดาหรือแม่. นี้เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ. เข้ากับปฐมาวิภัตติเอกวจนะแห่งนามเป็น มาตา โดยวิธีนาม (๖๘).

ปัจจัยทั้งหลายที่นำมาแสดงเหล่านี้ พอเป็นตัวอย่างเฉพาะที่ลงในบางศัพท์เท่านั้น นอกจากศัพท์ที่นำมาแสดงเป็นอุทาหรณ์เหล่านี้แล้ว ก็ยังอาจลงในศัพท์อื่นได้อีกมาก และศัพท์ที่ลงในปัจจัยตัวหนึ่งแล้ว ยังอาจนำไปใช้ประกอบกับศัพท์อื่น ๆ ได้อีก ข้อนี้ย่อมแล้วแต่ว่าจะได้ความในรูปและสาธนะอะไร เมื่อไม่การขัดข้องทางปัจจัยซึ่งบางตัวท่านจำกัดให้ลงเฉพาะธาตุและสาธนะแล้ว ก็นับว่าใช้ได้.

อธิบายกิริยากิตก์

พระมหาลัก* ปิยทสฺสิ ป. ๘ วัดบรมนิวาส

เรียบเรียง

คำว่า **กิตก์** มี ๒ อย่าง คือ ที่เป็นนาม เรียกวา **นามกิตก์** ีที่เป็นกิริยา เรียกว่า **กิริยากิตก์**. ในที่นี้จะอธิบายกิริยากิตก์ต่อไป.

คำว่า **กิริยา** นั้น ได้แก่อาการของนามนามที่แสดงออกมา นั่นเอง อาการนั้นได้แก่ ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม ทำ พูด เป็นต้น อาการชนิดหนึ่ง ๆ นี้ เรียกว่า **กิริยา**. เช่น ชโน ฐิโต แปลว่า ชน ยืนอยู่แล้ว. คำว่า ชโน ชน เป็นนาม คือคำชื่อ ฐิโต ยืน อยู่แล้ว. คำว่า ' ยืน' นี้ เป็นกิริยา คือแสดงอาการของชนนั้นเอง ให้รู้ว่า ชนทำอะไร อาการที่แสดงอาการอย่างหนึ่ง ๆ นี้แหละ เรียก ว่า **กิริยา**, แม้อาการเดิน อาการกิน เป็นต้นก็เช่นกัน. กิตก์ที่เป็น กิริยาเช่นนี้ เรียกว่า กิริยากิตก์. กิริยากิตก์นี้ก็เหมือนกิริยาอาขยาต เพราะมี ธาตุ เป็นมูลศัพท์ สำเร็จด้วยเครื่องปรุง คือ วิภัตติ วจนะ กาล วาจก ปัจจัย ต่างแต่ไม่มีบท และบุรุษ เท่านั้น. การที่ไม่มีบท และบุรุษนั้น เพราะไม่มีวิภัตติแผนกหนึ่งต่างหากเหมือนอาขยาต ต้อง ใช้วิภัตตินามเป็นเครื่องประกอบ.

อนึ่ง เพียงแต่พูดว่า กิน ดื่ม ทำ พูด เป็นต้น เป็นกิริยากิตก์ เท่านี้ยังไม่พอก่อน จำเป็นต้องชี้ให้ชัดว่า ศัพท์ที่สำเร็จมาจากธาตุ

* บัดนี้ดำรงสมณศักดิ์ที่ พระปิยทัสสี.

ประกอบด้วยวิภัตติ กาล วจนะ วาจก ปัจจัยเหล่านี้ จึงสำเร็จเป็นกิริยาหรือเรียกว่า **กิริยากิตก์** เต็มที่.

วิภัตติ และ วจนะ

วิภัตติกิริยากิตก์นี้ ไม่มีแผนกหนึ่งเหมือนวิภัตติอาขยาต ใช้วิภัตตินาม ถ้านามศัพท์เป็นวิภัตติวจนะอันใด กิริยากิตก์ก็ต้องเป็นไปตาม. ที่พูดนี้หมายเอาความกิริยาศัพท์อันเป็น อนพฺยยกิริยา คือศัพท์ที่ประกอบด้วย อนฺต นาม และ ต ปัจจัย เป็นต้น ทีแจกด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ในลิงค์ทั้ง ๓ ได้. ในข้อนั้นมีอุทาหรณ์ดังนี้ :-

๑. **ภิกฺขุ คามํ ปิณฺฑาย ปวิฏฺโฐ.** ภิกษุ เข้าไปแล้ว สู่บ้านเพื่อก้อนข้าว. ๒. **เยเกจิ พุทฺธํ สรณํ คตา เส** . ชน ท. เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงแล้ว ซึ่งพระพุทธเจ้าว่า เป็นที่ระลึก ซิ. ๓. **เอกํ ปุริสํ ฉตฺตํ คเหตฺวา คจฺฉนฺตํ ปสฺสามิ.** ข้าพเจ้า เห็น ซึ่งบุรุษ คนหนึ่ง ผู้ถือซึ่งร่ม ไปอยู่.

๑. **ปวิฏฺโฐ** ในอุทาหรณ์ข้อ ๑ นั้น ลง ต ปัจจัยในกิริยากิตก์สำเร็จรูปเป็น ปวิฏฺโฐ เป็น อ การันต์ นำไปแจกตามแบบ ปุริสศัพท์ นาม ปุํลิงค์ ปฐมาวิภัตติ เอก. เอา อ กับ สิ เป็น โอ จึงเป็น ปวิฏฺโฐ. ทั้งนี้ก็เพราะตัวนามซึ่งเป็นประธานในประโยค คือ ภิกฺขุ นั้นเป็นปุํลิงค์ ป. วิภัตติ เอก. ซึ่งตรงกับคำว่า นามนาม เป็นลิงค์ วจนะ วิภัตติ อันใด กิริยากิตก์ก็ต้องเป็นไปตาม.

๒. ในอุทาหรณ์นี้ก็เช่นกัน **คตา** เป็นกิริยากิตก์ ต ปัจจัย

เป็น พหุวจนะ ตามรูปของตัวประธาน คือ เยเกจิ [ชนา] ซึ่งแปลว่า ชน ท. เหล่าใดเหล่าหนึ่ง อันเป็น พหุวจนะ. ถ้าหากตัวนามนามเป็นรูป ชโน คือ เอกวจนะ ตัวกิริยาศัพท์ก็ต้องเป็น คโต ตามกัน.

๓. ส่วนในอุทาหรณ์ที่ ๓ กิริยาศัพท์ประกอบด้วย อนฺต ปัจจัย คือ **คจฺฉนฺตํ ปุริสํ.** เป็นนามนาม [แต่มิใช่เป็นตัวประธาน] เป็นแต่ตัวกัมม คือ เป็นผู้ที่ถูกเห็น ตามทางสัมพันธ์เรียกว่า อวุตฺตกมฺม เป็น ทุ. วิภัตติ กิริยากิตก์ก็ต้องเป็น ทุ. วิภัตติตามด้วย จึงเป็นรูป คจฺฉนฺตํ.

อุทาหรณ์ ๓ ข้อนี้ แสดงให้เห็นว่า กิริยากิตก์นี้ใช้วิภัตตินาม แม้ตัวนามนามจะเป็นลิงค์ วิภัตติ วจนะ ใด ก็ต้องเป็นไปตามนั้น.

กาล

คำว่า **กาล** นี้ ก็ได้แก่เวลา คือ เวลาที่บังเกิดกิริยา หรือเวลาแห่งกิริยานั้นเอง. กาลนี้เป็นสิ่งสำคัญ จะเว้นเสียมิได้ในบรรดากิจที่ทำ คำที่พูด ถ้าหากขาดจากเวลาเครื่องกำหนดหมาย ก็ไม่อาจรู้ได้ว่า ทำเมื่อไร ก่อนหรือหลัง เพราะฉะนั้น ในบาลีภาษาก็ต้องมีกาลเป็นเครื่องกำหนดให้แน่นอน เฉพาะคำพูดในประโยคหนึ่ง ๆมีกิริยาศัพท์หลายตัว แต่ตัวไหนกทำก่อน ตัวไหนทำทีหลัง หรือกำลังทำอยู่ ข้อนี้เรารู้ได้ด้วยกาลนั้นเอง.

ในกิริยากิตก์นี้ แบ่งกาลที่เป็นประธานได้ ๒ คือ ปัจจุบันกาล ๑

อดีตกาล ๑ ปัจจุบันกาล ได้แก่ กาลเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ซึ่งแปลว่า **"อยู่"** เช่น ทำอยู่ พูดอยู่ เป็นต้น. อดีตกาล ได้แก่ กาลล่วงไปแล้ว ซึ่งแปลว่า **"แล้ว"** เช่น ทำแล้ว พูดแล้ว เป็นต้น.

คำว่า **' อยู่ '** ยังเป็นคำพูดที่คลุม อาจพูดได้ว่า กำลังทำอยู่ หรือกำลังจะทำอยู่ เป็นต้น แม้คำว่า ล่วงแล้ว ก็เหมือนกัน ชวนให้คิดไปว่า ล่วงแล้วเมื่อไร นานแล้วหรือไม่นาน เมื่อเช่นนี้ จึงแบ่งกาลให้ละเอียดแน่นอนลงไปอีก เพื่อกำหนดคำพูดให้ชัดขึ้นกว่าเดิม ปัจจุบันแบ่งออกเป็น ๒ คือ ปัจจุบันแท้ แปลว่า **"อยู่"** ๑ ปัจจุบันใกล้อนาคต แปลว่า **"เมื่อ"** ๑.

๑. ปัจจุบันแท้แปลว่า "อยู่" นั้น มี อุ. ว่า **อหํ ธมฺมํ สุณนฺโต ปีตึ ลาภมิ.** ข้า ฯ ฟังอยู่ ซึ่งธรรม ย่อมได้ ซึ่งปีติ. **อหํ กมฺมํ กโรนฺโต ภตฺตเวตนํ ลภามิ.** ข้า ฯ ทำอยู่ ซึ่งการงาน ย่อมได้ ซึ่งค่าจ้าง.

๒. ปัจจุบันใกล้อนาคต แปลว่า "เมื่อ" นั้น มี อุ. ว่า **อนุสนฺธึ ฆเฏตฺวา ธมฺมํ เทเสนฺโต อิมํ คาถ-มาห.** พระศาสดา เมื่อสืบต่อ ซึ่งอนุสนธิ แสดง ซึ่งธรรม ตรัสแล้ว ซึ่งพระคาถา นี้.

กุกฺกุฏมิตฺโต สรํ วิสชฺเชตุมฺปิ โอโรเปตุมฺปิ อสกฺโกนฺโต กิลนฺตรูโป อฏฺฐาสิ. นายกุกกุฏมิตร เมื่อไม่สามารถ ทั้งเพื่อจะยิง ทั้งเพื่อจะวางศรลง เป็นผู้อ่อนเพลีย ได้ยืนอยู่แล้ว.

กิริยาศัพท์ที่เป็นปัจจุบันทั้ง ๒ นี้ ต้องประกอบด้วย อนฺต มาน ปัจจัย เช่น **กเถนฺโต ภาสมาโน กโรนฺโต กริยมาโน** เป็นต้น

ถ้าเป็นปัจจุบันแท้ ก็ให้แปลว่า **"อยู่"** อย่าง **กเถนฺโต ภาสมาโน** กล่าวอยู่. ถ้าเป็นปัจจุบันใกล้อนาคต ก็ให้แปลว่า "เมื่อ" อย่าง **กโรนฺโต กริยมาโน** เมื่อกระทำ เมื่ออัน....กระทำ เป็นต้น.

อดีตกาลนั้น แบ่งออกเป็น ๒ อย่างเหมือนกัน คือ ล่วงแล้ว ๑ ล่างแล้วเสร็จ ๑.

๑. คำว่า **ล่วงแล้ว** นั้น หมายความว่า ล่วงไปแล้วไม่มีกำหนด นับแต่วันนี้จนถึงล่วงมาแล้วหลาย ๆ ปีก็ได้ เพราะไม่มีกำหนด. อย่าง อุ. ว่า **ตโย มาสา อติกฺกนฺตา** แปลว่า เดือน ท. สาม ล่วงไปแล้ว **เอกูนอสีติ สํวจฺฉรุตฺตรจตุสตาธิกานิ เทฺว สํวจฺฉรสหสฺสานิ อติกฺกนฺตานิ** แปลว่า ๒๔๗๙ ปีล่วงไปแล้ว เป็นต้น นี้แสดงให้เห็นว่า ล่วงไปแล้ว ไม่มีกำหนด คือจะล่วงไปเท่าไร ๆ ก็ใช้ได้ไม่จำกัด. ซึ่งมีคำแสดงกาลในการแปลว่า "แล้ว."

๒. คำว่า **ล่วงแล้วเสร็จ** นั้น หมายความว่า ล่วงในขณะที่ทำเสร็จ พูดเสร็จ ซึ่งอยู่ในระยะใกล้ ๆ กับกิริยาที่ทำก่อนนั้นเอง จึงมีคำแสดงกาล ให้แปลว่า **"ครั้น-แล้ว"** ข้อนี้โดยมากมักใช้กิริยาศัพท์ซ้ำกันกับคำในประโยคต้น [และประกอบด้วย ตูนาทิ ปัจจัยอย่างเดียว] อย่าง อุ. ว่า **เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนิตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ.** (ภิกษุรูปหนึ่ง) พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จอยู่โดยที่ใด เข้าไปใกล้แล้ว โดยที่นั้น. ครั้นเข้าไป

ใกล้แล้ว ถวายบังคมแล้ว ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า นั่งแล้ว ณ ส่วนข้างหนึ่ง. **อุปสงฺกมิ** เป็นกิริยาศัพท์ในประโยคต้น แปลว่า เข้าไปใกล้แล้ว. ในประโยคหลังจึงใช้กิริยาศัพท์ว่า **อุปสงฺกมิตฺวา** อันแปลว่า ครั้นเข้าไปใกล้แล้ว [ซ้ำกับคำต้นว่า อุปสงฺกมิ ต่างแต่ปัจจัยเท่านั้น] ซึ่งแสดงว่าพอเข้าไปแล้วเสร็จ.

ในกิริยากิตก์นี้ แม้ไม่มีอนาคตกาลก็จริง แต่สำหรับบอกความจำเป็น ก็มีเหมือนอาขยาต ได้แก่ศัพท์ที่ประกอบด้วย อนีย ตพฺพ ปัจจัย ที่ให้แปลว่า **"พึง"** เช่น **กรณียํ** อัน...พึงทำ, **คนฺตพฺพํ** อัน...พึงไป เช่น อุ. ว่า **กตํ กรณียํ** กิจที่พึงทำ อัน...ทำแล้ว. **อุโปสโก สงฺเฆน อนุมาเนตพฺโพ.** อุโบสถ อันสงฆ์พึงอนุมัติ ดังนี้.

กิริยาศัพท์ที่บอกความจำเป็นนี้ แม้ท่านไม่กล่าวว่าเป็นกาลประเภทใดก็ดี ถึงกะนั้น เมื่อเพ่งดูแล้ว ก็เห็นคล้ายกับอนาคตกาล เพราะแสดงถึงกิจนั้น ๆ ว่าควรทำ เป็นเชิงบังคับกลาย ๆ . อันส่อให้รู้ว่า กิจนั้น ๆ ยังไม่ได้ทำ.

ธาตุ

ธาตุ คือศัพท์ที่เป็นมูลรากของกิริยา เพราะในกิริยากิตก์นี้ก็ใช้ธาตุอย่างเดียวกับกิริยาอาขยาตนั่นเอง ต่างแต่รูปศัพท์เท่านั้น คือ กิริยาอาขยาตมีวิภัตติแผนกหนึ่งต่างหาก ส่วนกิริยากิตก์ ใช้วิภัตตินาม มีตัวอย่างเทียบเรียงกันดังนี้ :-

กรฺ ธาตุ

อาขยาต	แปลว่า	กิตก์	แปลว่า
กโรติ	ย่อมทำ	กโรนฺโต	ทำอยู่
คจฺฉติ	ย่อมไป	คจฺฉนฺโต	ไปอยู่
กเรยฺย	พึงทำ	กรณีย์	พึงทำ
อกาสิ	ได้ทำแล้ว	กโต	ทำแล้ว

ตัวอย่างเท่านี้ก็พอสังเกตได้ว่า ธาตุตัวเดียวกัน ส่วนกิริยาอาขยาตใช้วิภัตติแผนกหนึ่ง ส่วนกิริยากิตก์ก็ใช้วิภัตตินาม ส่วนที่เป็นสกัมมธาตุนั้น และ อกัมมธาตุนั้น มีแจ้งในอาขยาตแล้ว.

วาจก

วาจาก ในกิริยากิตก์นี้ ก็มี ๕ เหมือนกับอาขยาต ต่างแต่รูปกิริยาศัพท์เท่านั้น. การที่ต่างนี้ ก็เนื่องจากใช้วิภัตติและปัจจัยไม่เหมือนกันนั้นเอง จึงเปลี่ยนรูปกิริยาศัพท์ให้แปลกไปได้. มีตัวอย่างดังจะแสดงเป็นลำดับต่อไป.

กัตตุวาจก

กิริยาศัพท์ที่กล่าวถึงผู้ทำ คือแสดงว่าเป็นกิริยาของผู้ทำนั้นเอง ผู้ทำในที่นี้ คือตัวประธานของประโยคทีท่านประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ เป็นเจ้าของกิริยาศัพท์นั้น อุทหรณ์ว่า **ภิกฺขุ คามํ ปิณฺฑาย ปวิฏฺโฐ.** ภิกษุ เข้าไปแล้ว สู่บ้าน เพื่อก้อนข้าว. **ปวิฏฺโฐ** เป็นกิริยากิตก์ ป บทหน้า วิสฺ ธาตุ ต ปัจจัย ธาตุ มี ส เป็นที่สุด

แปลง ต เป็น ฎฺจ แล้วลบ ส ที่สุดธาตุ สำเร็จรูปเป็น ปวิฎฺจ แจกตามแบบ อ การันต์ในปุ. ป. วิภัตติ เอา อา กับ สิ เป็น โอ เป็น ปวิฏฺโจ นี้แหละเป็นกิริยาของภิกษุ เพราะแสดงว่า ภิกษุ เข้าไป สู่บ้านเอง. หรือจะประกอบเป็น อนฺต มาน ปัจจัย ก็ได้เช่นกัน เหมือนอุทาหรณ์ว่า **ภิกฺขุ สงฺฆกมฺมํ กโรนฺโต.** ภิกษุ ทำอยู่ ซึ่งสังฆกรรม. **อุปาสโก อยฺยสฺส อาคมนํ อากงฺขมาโน.** อุบาสก หวังอยู่ ซึ่งการมาของพระผู้เป็นเจ้า เป็นต้น. **กโรนฺโต** และ **อากงฺขมาโน** นี้เป็นกิริยาคือแสดงอาการของตัวนามนามว่า ทำเองเหมือนกัน จึงเรียกว่าเป็นกัตตุวาจก.

การลงปัจจัยในวาจกนี้มี ๒ อย่าง คือ วิธีหนึ่งต้องอาศัยปัจจัยในอาขยาตที่ประจำหมวดธาตุและวาจกมาลงก่อน จะเรียกว่าขอยืมมาใช้ก็ได้ เช่น **สุณนฺโต** ต้องลง ณา ปัจจัยมาก่อนแล้วจึงลง อนฺต ปัจจัยซ้ำอีก หรือ **กโรนฺโต** เป็นต้นก็เหมือนกัน ลง โอ ปัจจัยมาก่อนแล้ว จึงมีรูปอย่างนี้.

ส่วนอีกวิธีหนึ่งนั้น ไม่ต้องอาศัยปัจจัยในอาขยาต เป็นแต่ลงปัจจัยเฉพาะในกิริยากิตก์ก็พอ เช่น **ปวิฏฺโฐ** เข้าไปแล้ว คโต ไปแล้ว **กโต** ทำแล้ว เป็นต้น.

ส่วนปัจจัยนั้น ใช้ปัจจัยที่ประจำวาจก คือ กิตปัจจัยนั้นเอง มาลงเป็นเครื่องหมายให้รู้ชัด. ส่วนธาตุนั้น ใช้ได้ทั้ง ๒ อย่าง คือ สกัมธาตุ และ อกัมมธาตุ.

กัมมวาจก

กิริยาศัพท์ที่กล่าวถึงกรรม คือสิ่งที่ถูกเขาทำ ยกตัวกรรมนั้นขึ้นเป็นตัวประธานของประโยค กิริยาศัพท์นั้น เรียกว่า กัมมวาจก มีอุทาหรณ์ดังนี้ :-

อธิคโต โข มยา-ยํ ธมฺโม แปลว่า ธรรมนี้ อันเราบรรลุแล้ว. **อธิคโต** เป็น กิริยากิตก์ อธิ บทหน้า คมฺ ธาตุ เป็นไปในความไป - ถึง ลบที่สุดประธาน คือ ธมฺโม ซึ่งเป็นตัวกรรมที่ถูกเขาบรรลุ เป็น ป. วิภัตติ. มยา เป็นตัวกัตตา คือผู้บรรลุ ประกอบด้วยตติยาวิภัตติ บัญญัติให้แปลว่า **"อัน."**

ข้อสังเกต

ปัจจัยที่ลงเป็นเครื่องหมายของวาจกนี้ มี ๒ อย่าง คือ กิจจปัจจัย และ กิตกิจจ ปัจจัย. กิจจ ปัจจัยนั้น ได้แก่ อนีย ๑ ตพฺพ ๑ ทั้ง ๒ นี้เป็นเครื่องหมายโดยตรงของวาจกนี้และภาววาจกด้วย เช่น **อุโปสโถ สงฺเฆน อนุมาเนตพฺโพ** อุโบสถ อันสงฆ์ พึงอนุมัติ หรือ **กิจฺจํ กรณียํ** กิจ อันบุคคล ควรทำ เป็นต้น.

กิตกิจจ ปัจจัย ที่บอกกัมมวาจกนั้น เช่น มาน และ ต ปัจจัย อุทาหรณ์ว่า **กริยมาโน** อัน...ทำอยู่ ภาสิโต อัน...กล่าวแล้ว เป็นต้น. สำหรับ มาน ปัจจัยนั้น เมื่อจะลงในธาตุตัวใด ต้องอาศัยยืม ย ปัจจัย และ อิ อาคม ซึ่งเป็นเครื่องหมายกัมมวาจก

ในอาขยาตมาใช้ด้วย เช่น **อุโปสโถ อุปาสเกน รกฺขิยมาโน** อุโบสถ อันอุบาสก รักษาอยู่.

มาน ปัจจัยนี้ ถ้าเป็นกัตตุวาจก ไม่มี ย ปัจจัย และ อิ อาคม จงสังเกตให้ดี. แต่ที่ไม่อาศัยปัจจัยในอาขยาต โดยวิธีขอยืมมาก็มี เช่น **อธิคโต** บรรลุแล้ว อธิ บทหน้า คมฺ ธาตุ ต ปัจจัย ลบที่สุดธาตุ. **ปริจฺฉินฺโน** อัน....กำหนดตัดแล้ว ปริ บทหน้า ฉิทฺ ธาตุ ในความตัด ต ปัจจัย ธาตุมี ท เป็นที่สุด แปลง ต ปัจจัย เป็น นฺน แล้วลบที่สุดธาตุ เป็นต้น. สำหรับ ต ปัจจัยที่เป็นกัมมวาจก นี้ ถ้าธาตุตัวเดียวมี อา เป็นที่สุดต้องลบ อา เสีย แล้วลง อิ อาคม เช่น ปีโต อันเขาดื่มแล้ว. ถ้าธาตุ ๒ ตัว ต้องลบหรือแปลงที่สุดธาตุ กับ ต ปัจจัยเป็นรูปต่าง ๆ ตามแต่ที่สุดธาตุจะเป็นอะไร. ถ้าหาก ไม่ลบหรือไม่แปลงแล้ว ต้องลง อิ อาคม เช่น **ภาสิโต** อัน.... กล่าวแล้ว ภาสฺ ธาตุ ในความกล่าว ต ปัจจัย ได้ในคำว่า **อยํ คาถา เกน ภาสิตา** แปลว่า คาถา นี้ อันใคร กล่าวแล้ว เป็นต้น.

ส่วนธาตุที่จะใช้ในวาจกนี้ ใช้สกัมมธาตุ อกัมมธาตุ บางตัว มีอุปสัคนำ ใช้เป็นสกัมมธาตุแล้ว ก็ใช้ในวาจกนี้ได้ อุ. **อุปฏฺฐิย-มาโน** อัน...บำรุงอยู่ ฐา ธาตุ ในความตั้ง เป็น อกัมมธาตุ อุป เป็นบทหน้า ใช้เป็นสกัมมธาตุ จึงใช้เป็นกัมมวาจกได้.

ภาววาจก

กิริยาศัพท์กล่าวแต่สักว่า ความมี ความเป็น ไม่กล่าวถึง กัตตา คือ ผู้ทำ และ กรรม คือ ผู้ถูกทำ กล่าวขึ้นมาเฉย ๆ แสดงแต่เพียงอาการเท่านั้น กิริยาศัพท์ชนิดนี้ เรียกว่า ภาววาจก เช่น ในอุทาหรณ์ว่า **การเณเนตฺถ ภวิตพฺพํ** แปลว่า อันเหตุ ในสิ่งนี้ พึงมี.

อธิบายว่า คำว่า อันเหตุ ในคำนั้น ก็เป็นแต่เพียงกล่าวขึ้นลอย ๆ เท่านั้น คำว่า พึงมี ก็ไม่รับรองว่าจะมีได้ จะเป็นได้จริงทีเดียว กิริยาภาววาจก ไม่กล่าวกัตตาดังกิริยาอาขยาต. กิริยาอาขยาต เช่น **กโรติ** กล่าวกัตตา คือนามที่เป็นปฐมบุรุษ กโรสิ กล่าวมัธยมบุรุษ **กโรมิ** กล่าวอุตตมบุรุษ แต่กิริยาภาววาจก แม้ไม่กล่าวกัตตา ก็ใช้บทตติยาวิภัตติเป็นกัตตาเอง เรียกว่า อนภิหิต-กัตตา เช่น การเณน ใน อุ. นี้.

ปัจจัยในวาจกนี้ใช้ได้เฉพาะจำพวกกิจจปัจจัยและกิตกิจจปัจจัย กิจจปัจจัยนั้น คือ อนีย และ ตพฺพ ปัจจัย. สำหรับ ตพฺพ ปัจจัย ถ้าธาตุ ๒ ตัว เมื่อไม่ลบที่สุดธาตุ ต้องลง อิ อาคม เช่น **ภาสิตพฺพํ, ภวิตพฺพํ.** ถ้าลบที่สุดธาตุ ไม่ต้องลง อิ อาคม เช่น **กาตพฺพํ** เป็นต้น. สำหรับ อนีย ไม่มีวิธีอะไร จะลงในธาตุตัวใด ก็ลงได้ทีเดียว เช่น **ขาทนียํ. โภชนียํ** เป็นต้น.

ธาตุที่จะใช้ในวาจกนี้ ใช้อกัมมธาตุโดยมาก ใช้สกัมมธาตุก็มี

บ้าง แต่น้อย. กิริยาศัพท์ที่เป็นวาจกนี้ ใช้เฉพาะปฐมาวิภัตติ เอก. อย่างเดียว.

เหตุกัตตุวาจก

กิริยาศัพท์ที่กล่าวถึงผู้ใช้ให้คนอื่นทำ คือแสดงว่า เป็นกิริยาของผู้ใช้นั่นเอง นี้ชื่อว่า เหตุกัตตุวาจก อุทาหรณ์ว่า **สเทวกํ ตารยนฺโต** (ท่าน) ยังโลกนี้ กับเทวโลก ให้ข้ามอยู่. **ตารยนฺโต** ให้ข้ามอยู่ เป็นกิริยาเหตุกัตตุวาจก ตรฺ ธาตุ ในความข้าม ณฺย และ อนฺต ปัจจัย ทีฆะต้นธาตุ สำเร็จรูปเป็น **ตารยนฺโต** เป็นกิริยาเหตุกัตตุวาจก เอง [ท่าน] ซึ่งได้แก่ ตฺวํ. ตวํ ศัพท์นี้ เป็นคำแทนชื่อของผู้ใหญ่คนหนึ่ง ซึ่งสามารถให้สัตวโลกข้าม (ทางกันดาร) ไปได้ ท่านเรียกชื่อว่า เหตุกัตตา ในกิริยา คือ ตารยนฺโต.

ปัจจัยที่เป็นเครื่องหมายของวาจกนี้ คือ แผนก กิต ปัจจัย และ กิตกิจจปัจจัย เพราะปัจจัยในกิริยากิตก์นี้ ไม่มีเหตุปัจจัยสำหรับทำให้แปลงจากกัตตุวาจก จึงต้องเอาเหตุปัจจัยในอาขยาตมาใช้โดยวิธีของยืม เหตุปัจจัยนั้น คือ **เณ ณฺย ณาเป ณาปย** ทั้ง ๔ นี้ ตัวใดตัวหนึ่งก่อนแล้ว จึงลงปัจจัยในกิริยากิตก์ ที่เป็นกิตปัจจัยและกิตกิจจปัจจัยตัวใดตัวหนึ่งทีหลัง. อนึ่ง ปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ ทั้งสิ้น พึงลบ ณ เสีย เหลือไว้แต่สระที่ ณ อาศัยและพยัญชนะตัวอื่นไว้ แล้วพฤทธิ์ตามที่กล่าวในอาขยาต. อุทาหรณ์ เช่น **กาเรนฺโต** ยังชน ให้ทำอยู่ กรฺ ธาตุ ในความทำ ลง เณ ปัจจัย ลบ ณ

เสีย ทีฆะตัวธาตุ แล้วลง อนฺต ปัจจัยที่หลัง **การยนฺโต การาเปนฺโต** และ **การาปยนฺโต** ก็เช่นกัน นี้สำหรับ อนฺต ปัจจัยในจำพวกกิตปัจจัยที่เป็นกิตกัจจปัจจัยนั้น เหมือนอย่าง มาน ปัจจัย เช่น **การยมาโน การาปยมาโน** (ยังชนให้) ทำอยู่ เป็นต้น. นี้เฉพาะที่เป็นปัจจุบันกาล.

ส่วนที่บอกอดีตกาลนั้น เช่น ตฺวา ปัจจัย ได้ในอุทาหรณ์ว่า **รชฺชํ กาเรตฺวา** ยังชนให้ทำราชสมบัติแล้ว **สพฺพกิจฺจํ นิฏฺฐาเปตฺวา** ยังกิจทุกอย่าง ให้สำเร็จแล้ว รุปฺขมูลํ โสธาเปตฺวา ยังชนให้ชำระซึ่งภายใต้ไม้แล้ง. สุฌ ธาตุ ในความหมดจด แปลง ฌ เป็น ธ แล้วพฤทธิ์ อุ เป็น โอ ด้วยอำนาจ ณ ปัจจัย เป็นต้น. ส่วน ต ปัจจัยที่เป็นเหตุกัตตุวาจกนั้น ดูไม่ปรากฏ. ธาตุสำหรับวาจกนี้ ใช้ได้ทั้งที่เป็น สกัมมธาตุ และอกัมมธาตุ.

เหตุกัมมวาจก

กิริยาศัพท์ที่กล่าวถึงสิ่งที่ถูกเขาใช้ให้ทำ คือ แสดงว่า เป็นกิริยาของสิ่งนั้น ชื่อว่า เหตุกัมมวาจก เช่น **สามิเกน สูเทน โอทโก ปาจาปิยมาโน** แปลว่า ข้าวสุก อันนาย ยัง (ใช้) พ่อครัวให้หุงอยู่. โอทาโน ข้าวสุก เป็นกรรม คือสิ่งที่ถูกเขา (คือนาย) ใช้ให้พ่อครัวหุง ในกิริยาศัพท์ คือ **ปาจาปิยมาโน. ปาจาปิยมาโน** เป็น ปจฺ ธาตุ ในความหุง มาน ปัจจัย เป็น เหตุกัมมวาจก บอกปัจจุบันกาลเป็นต้น.

สำหรับปัจจัยที่บอกวาจกนี้ ใช้ได้ ๒ จำพวก คือ กิจจปัจจัย และกิตกิจจปัจจัย. กิจจปัจจัยนั้น ได้แก่ อนีย, ตพฺพ, กิตกิจจปัจจัยนั้น ได้แก่ มาน และ ต ปัจจัยเท่านั้น. วาจกนี้ก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยเหมือนกัน บางทีก็มีทั้ง ย ปัจจัย และ อิ อาคมด้วย.

อนีย ปัจจัยนี้ เช่น **สามิเกน กมฺมกเรน กิจฺจํ การาปนียํ** กิจ อันนาย พึงยัง (ใช้) กรรมกร ให้ทำ. กรฺ ธาตุ. ในความทำ ลง ณาเป ปัจจัย เป็น การาเป แล้วลง อนีย ปัจจัย. ส่วน เอ ที่ ป อาศัยนั้นถูกลบทิ้ง เพราะให้ อ อาศัย แม้อุทาหรณ์อย่างอื่น เช่น **อาจริเยน สิสฺเสน กิจฺจวตฺตํ สิกฺขาปนียํ** แปลว่า กิจวัตร อันอาจารย์ พึงยังศิษย์ ให้สำเหนียก **สิกฺขาปนียํ** สิกฺขฺ ธาตุ ในความศึกษา ลง ณาเป แล้ว ลง อนีย ปัจจัยทีหลังเหมือนกัน.

ตพฺพ ปัจจัยนั้น เช่น อุทาหรณ์ว่า อยํ ภิกฺขุ ปาจิตฺติเยน **กาเรตพฺโพ** แปลว่า ภิกษุนี้ (อันพระวินัยธร) พึงยังสงฆ์ ให้ทำปรับ ด้วยอาบัติปาจิตตีย์ เป็นต้น. นี้ยืม เณ ปัจจัยมาลงไว้ก่อน อนีย และ ตพฺพ ปัจจัย ๒ นี้ไม่ต้องลง ย ปัจจัยและ อิ อาคมหลังธาตุและปัจจัย เพราะบอกลักษณะว่า เป็นกัมมวาจก ชัดอยู่แล้ว.

ส่วนกิตกิจจปัจจัย คือ มาน และ ต นั้น ถ้าลงในกัมมวาจกและ เหตุกัมมวาจก ต้องลง ย ปัจจัย และ อิ อาคมด้วย เช่น **สามิเกน สูเทน โอทโน ปาจาปิยมาโน.** ข้าวสุด อันนาย ยัง (ใช้) พ่อครัว ให้หุงอยู่. **ปาจาปิยมาโน** นี้ยืม ณาเป และ ย ปัจจัย อิ อาคม

ด้วย. ต ปัจจัยนั้น เช่น อุทาหรณ์ว่า **อยํ ถูโป ปติฏฺฐาปิโต** แปลว่า พระสถูปนี้ อันเขา ให้ตั้งไว้เฉพาะแล้ว. **ปติฏฺฐาปิโต ปฏิ** บทหน้า เอาเป็น ปติ. ฐา ธาตุ ในความตั้ง ยืน ณาเป มาลงไว้ก่อน แล้วจึงลง ต ปัจจัย อิ อาคม เป็นเหตุกัมมวาจก.

ส่วนธาตุที่จะประกอบในวาจกนี้ ได้ทั้งสกัมมธาตุและอกัมมธาตุ สกัมมธาตุ เช่น **กาเรตพฺโพ** อกัมมธาตุ เช่น **ปติฏฺฐาปิโต**.

ปัจจัย

ในกิริยากิตก์นี้ ท่านจัดปัจจัยไว้ ๓ หมวด เพื่อให้รู้จักกำหนดวาจกทั้ง ๕ นั้นได้สะดวก คือปัจจัยที่จะลงในกัตตุวาจกและเหตุกัตตุ-วาจกไว้พวกหนึ่ง เรียกว่า กิตปัจจัย. จัดปัจจัยที่เป็นได้เฉพาะกัมม-วาจก ภาววาจก และเหตุกัมมวาจกได้ พวกหนึ่ง เรียกว่า กิจจปัจจัย จัดปัจจัยที่เป็นได้ทั้ง ๕ วาจก ไว้พวกหนึ่ง เรียกว่า กิตกิจจปัจจัย (เหมือนในนามกิตก์).

การจัดปัจจัยนี้ ต้องอาศัยหลักที่จะประกอบให้เหมาะแก่ความประสงค์ของธาตุที่จะเป็นไปได้ หาได้จัดตามความพอใจไม่ คือธาตุตัวใดสมควรจะเป็นวาจกใด และควรลงปัจจัยตัวไหนจึงจะเหมาะแก่ภาษานิยมแล้ว จึงลงปัจจัยตัวนั้น เมื่อลงแล้ว ต้องหมายความอย่างนั้น จึงจะถูกความประสงค์ ฉะนั้น ท่านจึงจัดปัจจัยไว้เป็น ๓ หมวด ให้หมวดหนึ่ง ๆ ก็มีจำนวนตั้งแต่ ๒ ตัวขึ้นไป เพื่อให้เลือกใช้ให้เหมาะให้ถูกนั้นเอง คือ :-

๑. **กิต** ปัจจัย มี ๓ ตัว **อนฺต, ตวนฺตุ, ตาวี.**

๒. กิ**จจ** ปัจจัย มี ๒ ตัว คือ **อนีย, ตพฺพ.**

๓. **กิตกิจจ** ปัจจัย มี ๕ ตัว คือ **มาน, ต, ตูน, ตฺวา, ตฺวาน.**

ปัจจัยเหล่านี้ บอกกาลได้ต่าง ๆ กัน ดังนี้ คือ :-

อนฺต, มาน. ๒ นี้ บอกปัจจุบันกาล แปลว่า **อยู่, เมื่อ.**

อนีย, ตพฺพ. ๒ นี้ บอกความจำเป็น แปลว่า **ควร. พึง**.

ตวนฺตุ, ตาวี, ต, ตูน, ตฺวา, ตฺวาน. ๖ นี้ บอกอดีตกาล แปลว่า แล้ว, ครั้น...แล้ว.

วิธีลงปัจจัย

กิตปัจจัย คือ อนฺต ตวนฺตุ ตาวี ๓ นี้ เป็นได้ทั้งกัตตุวาจก และเหตุกัตตุวาจก เมื่อจะลงในธาตุตัวใด ต้องนึกถึงหมวดธาตุในอาขยาตเสียก่อนว่า ควรจะจัดเข้าในธาตุหมวดใด มีปัจจัยอะไรบ้าง สำหรับประกอบในที่นั้น เพราะในกิริยากิตก์นั้น โดยมากต้องอาศัยปัจจัยในอาขยาตมาลงก่อน แล้วจึงลงปัจจัยในกิตก์ทีหลัง.

อนฺต ปัจจัย

กโรนฺโต ทำอยู่ กรฺ ธาตุ ในความทำ ลง โอ ปัจจัย ในอาขยาตมาแล้ว จึงลง อนฺต ปัจจัย แจก ตามแบ อ การันต์ ปุ. ปฐมาวิภัตติ เอา อ กับ สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น **กโรนฺโต**.

สุณนฺโต. ฟังอยู่ สุ ธาตุ ในความฟัง ณา ปัจจัย ธาตุตัวเดียว คงปัจจัยไว้ แล้วลง อนฺต ปัจจัย. **กเถนฺโต** กล่าวอยู่. กถฺ ธาตุ

ในความล่าง เอ ปัจจัย แล้วลง อนฺต ปัจจัย. นี้เป็น กัตตุวาจก.

ส่วนที่เป็น เหตุกัตตุวาจก นั้น ต้องอาศัยเหตุปัจจัยทั้ง ๔ ตัว คือ **เณ ณฺย ณาเป ณาปย** ตัวใดตัวหนึ่งมาลงไว้ก่อน แล้วจึงลง อนฺต ปัจจัยทีหลัง เช่น **สาเวนฺโต** ให้ฟังอยู่ สุ ธาตุ เณ ปัจจัย พฤทธิ์ อุ เป็น โอ เอา โอ เป็น อว แล้วทีฆะต้นธาตุ ด้วยอำนาจปัจจัยเนื่องด้วย ณ ลบ ณ เสีย เหลือสระ เอ นำสระ เอ เข้ากับ สาว เป็น สาเว แล้ว ลง อนฺต ปัจจัย จึงเป็น สาเวนฺต แจกตามแบบ อ การันต์ ใน ปุ๊. ปฐมาวิภัตติ เอา อ กับ สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น สาเวนฺโต.

กาเรนฺโต	ยังให้ทำอยู่	เณ ปัจจัย
การยฺนโต	" "	ณฺย ปัจจัย
การาเปนฺโต	" "	ณาเป ปัจจัย

มาเรนฺโต มารยนฺโต มาราเปนฺโต มาราปยนฺโต แปลว่า ให้ตายอยู่ เมื่อให้ตาย อย่างเดียวกันกับอธิบายข้างต้น.

อนฺต ปัจจัยนี้ เป็นได้ ๓ ลิงค์ ถ้าเป็น ปุ๊. เป็นรูป อนฺโต เช่น **กโรนฺโต, มาเรนฺโต** แจกตามแบบ ปุริส ศัพท์ และ ภวนฺต ศัพท์ ก็ได้. ถ้าเป็น อิต. เปลี่ยนเป็น อนฺตี เช่น **กโรนฺตี , สาเวนฺตี มาเรนฺตี** แจกตามแบบ อี การันต์ใน อิต. (นารี). ถ้าเป็น นปุ๊. เป็นรูป อนฺตํ เช่น **กโรนฺตํ, นสฺสนฺตํ, มารยนฺตํ** เป็นต้น แจกตามแบบ อ การันต์ ใน นปุ๊. (กุล).

ตวนฺตุ ปัจจัย

สุตวา ฟังแล้ว สุ ธาตุ ในความฟัง ลง ตวนฺตุ ปัจจัย เป็น **สุตวนฺตุ** ศัพท์ที่มี นตุ เป็นที่สุด แจกตามแบบ ภควนฺตุ นาม (๖๔).

ภุตฺตวา กินแล้ว ภุช ธาตุ ในความกิน ตวนฺตุ ปัจจัย เอาที่สุดธาตุเป็น ตฺ เป็น **ภุตฺตวนฺตุ** แจกตามแบบนาม สำเร็จรูปเป็น **ภุตฺตวา**.

วุสิตวา อยู่แล้ว วสฺ ธาตุ ในความอยู่ เอา ว เป็น วุ แล้วลง อิ อาคม ตวนฺตุ ปัจจัย เป็น **วุสิตวนฺตุ** แขกตามนั้น จึงเป็น วุสิตวา.

ส่วนที่เป็น เหตุกัตตุวาจก ก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยในอาขยาตมาประกอบไว้ก่อน แล้วจึงลงปัจจัยทีหลัง เหมือนที่กล่าวมาแล้ว เช่น **สาเวตวา** ให้ฟังแล้ว **โภชยิตวา** ให้กินแล้ว **วาสาเปตวา** ให้อยู่แล้ว **การปยิตวา** ให้ทำแล้ว เป็นต้น. เฉพาะ ณฺย ณาปย ต้องลง อิ อาคมด้วย.

ศัพท์ที่ลง ตวนฺตุ ปัจจัยนี้ เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ถ้าเป็น ปุ. แจกตามแบบ ภควนฺตุ ถ้าเป็น อิต. เป็นรูป **สุตวตี, ภุตฺตวตี, วุสิตวตี** เป็นต้น แจกตามแบบ (นารี) นาม. ถ้าเป็น นปุ. แจกตามแบบ กุล.

อนึ่ง ตวนฺตุ ปัจจัย มี คติ เหมือนกับ ต ปัจจัย คือ ถ้าศัพท์ใดเป็นธาตุตัวเดียว ไม่ต้องทำพิธีอะไร เอา ตวนฺตุ ไปต่อข้างหลังทีเดียว เช่น **สุตวา** ฟังแล้ว **วิชิตวา** ชำนะแล้ว **หุตวา**

มีแล้ว-เป็นแล้ว.

ถ้าเป็นธาตุ ๒ ตัว แปลงที่สุดธาตุได้ เช่น ธาตุมี จ, ช, และ ป เป็นที่สุด แปลงที่สุดธาตุ เป็น ต เช่น :-

สิตวา	รดแล้ว	สิจฺ ธาตุ	ในความรด.
ภุตฺตวา	กินแล้ว	ภุชฺ ธาตุ	ในความกิน.
คุตฺตวา	คุ้มครองแล้ว	คุปฺ ธาตุ	ในความคุ้มครอง.
ตตฺตวา	ร้อนแล้ว	ตปฺ ธาตุ	ในความร้อน.

ถ้าหากไม่แปลงที่สุดธาตุ ต้องลง อิ อาคม เช่น **ภุญฺชิตวา, จชิตวา** เป็นต้น.

ตาวี ปัจจัย

ตาวี ปัจจัยนี้ ก็มี คติ เหมือน ตวนฺตุ ปัจจัย ถ้าหากศัพท์ที่จะลงเป็นธาตุตัวเดียว ไม่ต้องทำพิธีอะไร เอาปัจจัยนี้ไปต่อเข้าข้างหลังทีเดียว เช่น **สุตาวี** ฟังแล้ว สุ ธาตุในความฟัง ตาวี ปัจจัย. **หุตาวี** เป็น - มีแล้ว หุ ธาตุ ในความมี - เป็น ตาวี ปัจจัย.

ถ้าศัพท์ที่มีธาตุ ๒ ตัว มีอำนาจแปลงที่สุดธาตุเป็น ต ได้ ที่ว่านี้หมายความว่า ธาตุที่มี จ, ช, ป, เป็นที่สุด. แต่ ตาวี ปัจจัย ต้องคงไว้อย่างเดิม. เช่น **ภุตฺตาวี** กินแล้ว ภุชฺ. ธาตุ ในความกิน ตาวี ปัจจัย แปลงที่สุดธาตุเป็น ต. **คุตฺตาวี** คุ้มครองแล้ว คุปฺ ธาตุ ในความคุ้มครอง ตาวี ปัจจัย แปลงที่สุดธาตุเป็น ตฺ เหมือนกัน.

อนึ่ง เนื่องแต่ปัจจัยนี้เป็นได้ทั้ง กัตตุวาจก และ เหตุกัตตุวาจก

เหมือนกัน ถ้าหากจะให้เป็น เหตุกัตตุวาจก ต้องอาศัยเหตุปัจจัย ทั้ง ๔ ตัวมาประกอบด้วย เช่น :-

ภุชฺ ธาตุ เณ ปัจจัย เป็น **โภเชตาวี**

" " ณฺย " " **โภชยิตาวี**

" " ณาเป " " **โภชาเปตาวี**

" " ณาปย " " **โภชนาปยิตาวี**

ณฺย และ ณาปย ๒ นี้ต้องลง อิ อาคมด้วย. ตาวี ปัจจัยนี้ เป็นได้ ๓ ลิงค์ อิตถีลิงค์ ลง อินี ปัจจัย. นปุํ. แปลเป็น อิ.มีตัวอย่างดังนี้:-

ปุํ.	อิต.	นปุํ.	
สุตาวี	**สุตาวินี**	**สุตาวิ**	ฟังแล้ว สุ ธาตุ
ภุตฺตาวี	**ภุตฺตาวินี**	**ภุตฺตาวิ**	กินแล้ว ภุชฺ ธาตุ
วุสิตาวี	**วุสิตาวีนี**	**วุสิตาวิ**	อยู่แล้ว วสฺ ธาตุ แปลง ว เป็น วุ.

ตวนฺตุ ตาวี ปัจจัยนี้ ถ้าอยู่หน้ากิริยาอาขยาต โดยมากพึงเห็นว่าเป็นเหมือนบทวิเสสนะ ในประโยคนั้น ๆ.

กิจฺจ ปัจจัย

ในหมวดนี้มีปัจจัย ๒ ตัว คือ **อนีย, ตพฺพ.** เป็นได้ ๓ วาจก คือ กัมมวาจก ภาววาจก และ เหตุกัมมวาจก ที่เป็นภาววาจก แจกได้เฉพาะ เอกวจนะ ป. วิภัตติ นปุํ. อย่างเดียว.

อนีย ปัจจัย

ศัพท์ที่ลงในปัจจัยนี้ ไม่ต้องมีพิธี ไม่ต้องมีพิธีพิเศษอะไรนัก เป็นแต่เพียงนำไปต่อข้างหลังธาตุเท่านั้น และสังเกตเห็นได้ง่าย เพราะมีรูป อนีย ติดอยู่ท้ายศัพท์เสมอไป. แม้ในวาจกทั้ง ๓ ก็มีรูปอย่างเดียวกัน. เช่น **กรณีย์ วจนีย์ โภชนีย์ ขาทนีย์** เป็นต้น.

กรณีย์ อันเขาพึงทำ กรฺ ธาตุ ความทำ ลง อนีย ปัจจัย คงธาตุไว้ แปลง น ปัจจัยเป็น ณ. แจกตามแบบ อ การันต์ นปุํ. นาม.

วจนีย์ อันเขาพึงกล่าว วจฺ ธาตุ ในความกล่าว นำ อนีย ปัจจัยไปต่อข้างหลัง สำเร็จรูปเป็นเช่นกัน.

โภชนีย์ อันเขาพึงกิน ภุชฺ ธาตุ ในความกิน แปลง อุ เป็น โอ นำ อนีย ปัจจัยไปต่อข้างหลังโดยวิธีเดียวกัน.

ขาทนีย์ อันเขาพึงเคี้ยว-ควรเคี้ยว อนีย ปัจจัยเหมือนกัน.

ส่วนที่เป็น เหตุกัมมวาจก นั้น ต้องนำ เหตุปัจจัยมาประกอบด้วย แต่เหตุปัจจัย มักใช้แต่ ณาเป โดยมาก เช่น **การาปนีย์** อันเขา พึงให้ทำ **วาทาปนีย์** อันเขา พึงให้กล่าว **โภชาปนีย์** อันเขา พึงให้กิน **วนฺทาปนีย์** อันเขา พึงให้ไหว้ เป็นต้น.

ศัพท์ที่สำเร็จจากปัจจัยนี้ นำไปแจกได้ในลิงค์ทั้ง ๓ คือ :-

ปุ.	อิต.	นปุ.	
กรณีโย	**กรณียา**	**กรณียํ**	อันเขา ควร-พึงทำ
การาปนีโย	**การาปนียา**	**การาปนียํ**	อันเขา ควร-พึงให้ทำ
ขาทนีโย	**ขาทนียา**	**ขาทนียํ**	อันเขา ควร-พึงเคี้ยวกิน
วนฺทนีโย	**วนฺทนียา**	**วนฺทนียํ**	อันเขา ควร-พึงไหว้

ดังนี้เป็นต้น.

ศัพท์ที่ลงปัจจัยนี้ บางคราวท่านใช้เป็นนามกิตก์ก็มี เช่น อุ. ว่า **ปณีเตน ขาทนีเยน โภชนีเยน ปริวิสิ** [เขา] เลี้ยงแล้ว ด้วยของควรเคี้ยว ด้วยของควรบริโภค อันประณีต ดังนี้.

ตพฺพ ปัจจัย

ปัจจัยนี้ เป็นปัจจัยเนื่องด้วย ต มีอำนาจแปลงธาตุได้หลายอย่างเช่นกับ ต ปัจจัย คือ มีอำนาจลบที่สุดธาตุได้อย่างหนึ่ง. ไม่ลบ แต่ลง อิ อาคมได้อย่างหนึ่ง. แปลงที่สุดธาตุกับปัจจัยตามฐานะที่ควรอย่างหนึ่ง. คงธาตุไว้ตามเดิมอย่างหนึ่ง.

๑. มีอำนาจลบที่สุดธาตุนั้น ถ้าธาตุมี ๒ ตัว ลบที่สุดธาตุได้ เช่น **กตฺตพฺพํ วตฺตพฺพํ ปตฺตพฺพํ** เป็นต้น. **กตฺตพฺพํ** เป็น **กรฺ** ธาตุ ในความทำ ลบที่สุดธาตุ ซ้อน ตฺ บางทีลบที่สุดธาตุแล้วทีฆะ อ เป็น อา เช่น **กาตพฺพํ. วตฺตพฺพํ** เป็น วทฺ ธาตุ ในความกล่าว ลบที่สุดธาตุ ซ้อน ต. **ปตฺตพฺพํ** เป็น ปทฺ ธาตุ ในความถึง ลบที่สุดธาตุ ซ้อน ต.

๒. ไม่ลบที่สุดธาตุ แต่ต้องลง อิ อาคม นั้น คือ ถ้าธาตุมี ๒ ตัว เมื่อไม่ลบที่สุดธาตุ ต้องลง อิ อาคม เช่น **เวทิตุพฺพํ, ภาสิตพฺพํ, คมิตพฺพํ, จชิตพฺพํ, วสิตพฺพํ** เป็นต้น.

เวทิตพฺพํ เป็น วิทฺ ธาตุ ในความรู้ แปลง อิ เป็น เอ. เมื่อไม่ลบที่สุดธาตุ ต้องลง อิ อาคม. **ภาสิตพฺพํ** เป็น ภาสฺ ธาตุ ในความกล่าว ลง อิ อาคมเหมือนกัน. **คมิตพฺพํ** เป็น คมฺ ธาตุ ในความไป-ถึง. **จชิตพฺพํ** จชฺ ธาตุ ในความสละ ลง อิ อาคมหลังธาตุเหมือนกัน.

๓. แปลงที่สุดธาตุนั้น เช่น **คนฺตพฺพํ, ทฏฺธพฺพํ. ตุฏฺธพฺพํ. ลทฺธพฺพํ** เป็นต้น.

คนฺตพฺพํ เป็น คมฺ ธาตุ แปลงที่สุดธาตุเป็น น. **ทฏฺธพฺพํ** เป็น ทิสฺ ธาตุ ในความเห็น ลบ อิ เสีย แปลงที่สุดธาตุกับ ต แห่ง ตพฺพ เป็น ฏฺธ จึงเป็น **ทฏฺธพฺพํ. ตุฏฺธพฺพํ** อันเขา พึงยินดี เป็น ตุสฺ ธาตุ ในความยินดี มีวิธีเหมือนกัน.**ลทฺธพฺพํ** เป็น ลภฺ ธาตุ ในความได้. ธาตุมี ภฺ เป็นที่สุด แปลงที่สุดธาตุกับ ต แห่ง ตพฺพ ปัจจัย เป็น ทฺธ สำเร็จรูปเป็น **ลทฺธพฺพํ**.

๔. คงธาตุไว้ตามเดิมนั้น ข้อนี้มักปรากฏเฉพาะธาตุตัวเดียวที่มี อา เป็นที่สุดโดยมาก เช่น **ญาตพฺพํ, ทาตพฺพํ, ธาตพฺพํ, ปาตพฺพํ** เป็นต้น.

ญาตพฺพํ อันเขา พึงรู้ เป็น ญา ธาตุ ในความรู้. ทาตพฺพํ

อันเขา พึงให้ ทา ธาตุ ในความให้. **ธาตพฺพํ** อันเขา พึงตั้งไว้ ธา ธาตุ ในความตั้ง. ถ้าหากธาตุตัวเดียวมีสระ อี มักวิการเป็น เอ เช่น **เนตพฺพํ** วัตถุ อันเขา พึงนำไป นี ธาตุ ในความนำไป แปลง อี เป็น เอ.

ส่วนที่เป็น เหตุกัมมวาจก นั้น พึงนำ เหตุปัจจัย มาประกอบไว้ด้วย เช่น **กาเรตพฺพํ, ปาจาเปตพฺพํ** เป็นต้น.

ตพฺพ ปัจจัย จะเป็น กัมมวาจก เหตุกัมมวาจก และ ภาว-วาจก ก็เป็นรูปอย่างเดียวกันกับตัวประธานใน ๓ ลิงค์ แต่ที่เป็นภาววาจกนั้น ต้องเป็นเฉพาะ ป. วิภัตติ เอก. ใน นปุํ. เท่านั้น.

กิตกิจฺจ ปัจจัย

กิตกิจจปัจจัยหมวดนี้ เป็นได้ทั้ง ๕ วาจก ดังที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้น เมื่อต้องการให้เป็นวาจกใด ต้องนำเอาปัจจัยที่ประจำของวาจกนั้นมาประกอบให้ถูกลักษณะ ก็เป็นอันใช้ได้.

มาน ปัจจัย

มาน ปัจจัยนี้ มี คติ เหมือน อนฺต ปัจจัย ถ้าหากไม่มี ย ปัจจัยซึ่งเป็นเครื่องหมายกัมมวาจกแล้ว พึงเข้าใจว่า เป็นกัตตุวาจก. ถ้ามี ย ปัจจัย หรือมี ย ปัจจัยแล้ว อิ อาคมแล้ว พึงเข้าใจว่า เป็นกัมมวาจก หรือ ภาววาจก.

ศัพท์ที่ลง มาน ปัจจัย ดังนี้

กัตตุวาจก		กัมมวาจก	
กุรุมาโน	ทำอยู่	**กิริยมาโน**	อันเขาทำอยู่.
ภุญชมาโน	กินอยู่	**ภุญฺชิยมาโน**	อันเขากินอยู่.
วทมาโน	กล่าวอยู่	**วุจฺจมาโน**	อันเขากล่าวอยู่.

ธาตุที่จะลง มาน ปัจจัยนี้ ต้องลงปัจจัยประจำหมวดธาตุใน อาขยาตตามลักษณะของวาจกเสียก่อน ที่เป็น กัตตุวาจก เช่น :-

กุรุมาโน ทำอยู่ กรฺ ธาตุ ในความทำ โอ ปัจจัยประจำหมวด ธาตุ มีอำนาจแปลง อ ที่ ก เป็น อุ เป็น กุร. นำ โอ ปัจจัยมาต่อเข้า เป็นรูป กุโร ลง มาน ปัจจัย จึงแปลง โอ ที่ ร เป็น อุ สำเร็จรูป เป็น กุรุมาน แจกตามแบบ อ การนต์ ปุ. ป. วิภัตติ จึงเป็น **กุรุมาโน** (ทำอยู่).

ภุญฺชมาโน กินอยู่ ภุชฺ ธาตุ อยู่ในหมวด รุธฺ ธาตุ จึงลง อ ปัจจัย ธาตุหมวดนี้ ต้องลงนิคคหิตอาคมต้นธาตุ แล้วแปลงนิคคหิต นั้นเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค แห่งพยัญชนะที่สุดธาตุ เช่น ภุชฺ ธาตุนี้ มี ช เป็นที่สุด. พยัญชนะที่สุดวรรคของ ช ก็คือ ญ ฉะนั้นจึงแปลง นิคคหิตเป็น ญ ไว้หน้าพยัญชนะวรรค และให้เป็นสะกด จึงเป็น ภุญชฺ นำ มาน ปัจจัยไปต่อเข้าข้างหลัง สำเร็จรูปเป็น **ภุญฺชมาโน** กินอยู่.

วทมาโน กล่าวอยู่ ลง อ ปัจจัยประจำหมวดธาตุ จึงนำ มาน ปัจจัยมาลงทีหลัง จึงสำเร็จรูปเป็นอย่างนี้.

กัมมวาจกนั้น มักลง ย ปัจจัย และ อิ อาคม ตามนัยอาขยาต แล้วจึงลง มาน ปัจจัยทีหลัง อย่าง **กริยมาโน, ภุญฺชิยมาโน** เป็นต้น. ถ้าแปลง ย ปัจจัยกับที่สุดธาตุ ไม่ต้องลง อิ อาคม เช่น **วุจฺจมาโน** อันเขากล่าวอยู่ วจฺ ธาตุ ในความกล่าว ลง ย ปัจจัย แล้วเอา ว เป็น วุ แล้วแปลงที่สุดธาตุกับ ปัจจัย เป็น จฺจ จึงลง มาน ปัจจัย สำเร็จรูปเป็น **วุจฺจมาโน**.

ส่วนที่เป็น ภาววาจก นั้น มีวิธีเหมือนกันกับกัมมวาจกนี้ ต่าง แต่ใช้ธาตุไม่มีกรรมเท่านั้น.

ที่เป็น เหตุกัตตุวาจก ต้องอาศัยเหตุปัจจัยในอาขยาตทั้ง ๔ ตัว นั้นมาลงไว้เป็นเครื่องหมายดุจกล่าวมาแล้ว แต่โดยมากมีแต่ ณฺย ณาปย ปัจจัยเท่านั้น เช่น **ปายยมาโน** ให้หุงอยู่, **การาปยมาโน** ให้ทำอยู่, **สารยมาโน** ให้ระลึกอยู่, **ธาปยมาโน** ให้ตั้งอยู่ เป็นต้น.

ที่เป็น เหตุกัมมวาจก ให้ลงเหตุปัจจัย และ ย ปัจจัย อิ อาคม ด้วย เช่น **ปาจาปิยมาโน** อันเขาให้หุง-ต้มอยู่, **ปติฏฺฐาปิยมาโน** อันเขาให้ตั้งอยู่, **สาริยมาโน** อันเขาให้ระลึกอยู่, **สาวิยมาโน** อันเขาให้ฟังอยู่ เป็นต้น.

อนึ่ง ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยนี้ นำไปแจกด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ใน ๓ ลิงค์ได้ ที่เป็น ปุ. เป็น มโน เช่น **กุรุมาโน** ที่เป็น อิต. เป็น มานา เช่น **ภุรุมานา, ภุญฺชมานา** เป็นต้น ที่เป็น นปุ. เป็น มานํ เช่น **วทมานํ, วุจฺจมานํ** เป็นต้น.

ต ปัจจัย

ต ปัจจัยนี้ ตามหลักก็เป็นได้ทั้ง ๕ วาจก แต่จะนำมาแสดงเท่าที่เห็นว่าจำเป็นและที่ใช้กันโดยมาก เพราะบางวาจก เช่น เหตุกัตตุวาจก มักไม่ค่อนมีใช้. และ ต ปัจจัยนี้ มีนัยวิจิตรหลายอย่าง คือ มีอำนาจลบที่สุดธาตุบ้าง แปลงที่สุดธาตุบ้าง ถ้ามีธาตุตัวเดียว ลง อิ อาคม บ้าง ถ้ามีธาตุ ๒ ตัว เมื่อไม่ลบที่สุดธาตุ ต้องลง อิ อาคม บ้าง แปลงตัวเองเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค และอย่างอื่นตามฐานะที่ควรบ้าง เมื่อลง ต ปัจจัยนี้แล้ว ใช้เป็นนามกิตก์ก็มีบ้าง ตามนัยที่ท่านแสดงไว้ในแบบ จะนำมาแสดงไว้อย่างละ ๒-๓ ข้อ ดังนี้ :-

ลบที่สุดธาตุนั้น เช่น ธาตุมี มฺ และ นฺ เป็นที่สุด ลบที่สุดธาตุเสีย

คโต ไปแล้ว คมฺ ธาตุ ในความไป ความถึง

รโต ยินดีแล้ว รมฺ ธาตุ ในความยินดี

แปลงที่สุดธาตุนั้น เช่น ธาตุมี จฺ, ชฺ, ปฺ, เป็นที่สุด เอาที่สุดธาตุเป็น ตฺ.

สิตฺโต อันเขารดแล้ว สิจฺ ธาตุ ในความรด

ภุตฺโต อันเขากินแล้ว ภุชฺ. ธาตุ ในความกิน

วุตฺตํ อันเขากล่าวแล้ว วจฺ ธาตุ ในความกล่าว เอา ว เป็น วุ

คุตฺโต อันเขาคุ้มครองแล้ว คุปฺ ธาตุ ในความคุ้มครอง.

ธาตุมีตัวเดียว ลง อิ อาคม. และธาตุมี ๒ ตัว เมื่อไม่ลบ ต้อง

ลง อิ อาคมนั้น คือ ธาตุมี อา เป็นที่สุดก็ดี, ต เป็น กัมมวาจก ก็ดี ลง อิ อาคม. คำว่า ต เป็น กัมมวาจก นี้ หมายความว่าลง ต ปัจจัยให้เป็น กัมมวาจก ต้องลง อิ อาคม ด้วย เช่น :-

ฐิโต ยืนแล้ว ฐา ธาตุ ในความตั้งอยู่.

ปิโต อันเขาดื่มแล้ว ปา ธาตุ ในความดื่ม.

อภิชฺฌิโต อันเขาเพ่งจำเพาะแล้ว อภิ+ฌา ธาตุ ในความเพ่ง

ที่แปลงตัวเองเป็นพยัญชนะที่สุดของวรรคนั้น เช่น :-

ฉนฺโน อันเขามุงแล้ว ฉทฺ ธาตุ ในความปิด.

รุนฺโน ร้องไห้แล้ว รุทฺ ธาตุ ในความร้องไห้.

แปลงเป็นพยัญชนะอื่นนั้น เช่น :-

ธาตุมี รฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ณฺณ แล้ว ลบที่สุดธาตุ.

ชิณฺโณ แก่แล้ว ชิรฺ ธาตุ ในความคร่ำคร่า.

ปุณฺโณ เต็มแล้ว ปูรฺ ธาตุ ในความเต็ม.

ธาตุมี สฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ฏฺฐ แล้วลบที่สุดธาตุ.

ตุฏฺโฐ ยินดีแล้ว ตุสฺ ธาตุ ในความยินดี.

หฏฺโฐ ร่าเริงแล้ว หสฺ ธาตุ ในความร่าเริง.

ธาตุมี ธฺ และ ภฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ทฺธ แล้วลบที่สุดธาตุ.

พุทฺโธ รู้แล้ว พุธฺ ธาตุ ในความรู้.

ลทฺโธ อันเขาได้แล้ว ลภฺ ธาตุ ในความได้.

ธาตุมี มฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น นฺต แล้วลบที่สุดธาตุ

ปกฺกนฺโต หลีกไปแล้ว ป+กมฺ ธาตุ ในความก้าวไป.

สนฺโต ระงับแล้ว สมฺ ธาตุ ในความสงบระงับ.

ธาตุมี หฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ฬฺห แล้วลบที่สุดธาตุ.

รุฬฺโห งอกแล้ว รุหฺ ธาตุ ในความงอก.

วุฬฺโห อันน้ำพัดไปแล้ว วุหฺ ธาตุ ในความลอย.

ใช้เป็นนามกิตก์บ้างนั้น เช่น **พุทฺโธ** แปลว่า รู้แล้ว พุธฺ ธาตุ ในความรู้ ถ้าใช้เป็นนามกิตก์ แปลว่า พระพุทธเจ้า ไ ก็คือ ท่านผู้รู้นั่นเอง. หรือว่า คตํ การเดิน ฐิตํ การยืน เป็นต้น. ที่มักปรากฏอยู่หลายแห่ง ก็เพราะท่านใช้เป็นนามกิตก์นั้นเอง.

ที่เป็น กัตตุวาจก นั้น เช่น **คโต, ปกฺกนฺโต, ปวิฏฺโฐ** เป็นต้น **คโต** ไปแล้ว คมฺ ธาตุ ในความไป-ถึง ต ปัจจัย ลบที่สุดธาตุ **ปกฺปนฺโต** หลีกไปแล้ว ป+กมฺ ธาตุ ในความก้าวไป. ธาตุมี มฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น นฺต. **ปวิฏฺโฐ** เข้าไปแล้ว ป+วิสฺ ธาตุ ในความเข้าไป. ธาตุมี สฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ฏฺฐ.

ที่เป็นเหตุกัตตุวาจก ไม่ปรากฏว่ามีที่ใช้เลย ที่เป็นกัมมวาจกและภาววาจกก็มีรูปเป็นอย่างเดียวกันกับกัตตุวาจก. จะรู้ว่าเป็นวาจกแผนกไหน ก็ต้องพิจารณาถึงธาตุเสียก่อน คือถ้าเป็น กัตตุวาจก ใช้ธาตุได้ทั้ง ๒ คือ สกัมมธาตุ และ อกัมมธาตุ, จำพวกกัมมวาจก ใช้ได้แต่ สกัมมธาตุ. ภาววาจก ใช้ได้เฉพาะแต่อกัมมธาตุ.

ที่เป็น เหตุกัมมวาจก นั้น ต้องอาศัย เหตุปัจจัย และลง อิ อาคมด้วย เช่น **การาปิตํ, สมุฏฺฐาปิตา, ตาปาปิตํ** เป็นต้น. **การาปิตํ** อันเขา (ยังบุคคล) ให้กระทำแล้ว กรฺ ธาตุ ลง ณาเป ปัจจัย แล้วลง ต ปัจจัย อิ อาคม, **สมุฏฺฐาปิตา** อันเขา (ยังบุคคล) ให้ตั้งไว้พร้อมแล้ว. สํ+อุ+ฐา ธาตุ ในความยืน. **ตาปาปิตํ** อันเขา (ยังบุคคล) ให้เผาแล้ว ตปฺ ธาตุ ในความร้อน. ๒ นี้ก็เช่นกัน. ณาเปปัจจัยที่ปรากฏอยู่นั้น พึงเข้าใจว่า นำมาแต่ เหตุปัจจัย ส่วน ย และอิ อาคมไม่ต้องนำมา ต่อเมื่อลง ต ปัจจัยแล้วจึงต้องลง อิ อาคมเป็นเครื่องหมายวาจกนี้.

อนึ่ง ปัจจัยนี้เป็น อนพฺยยกิริยา แจกได้ในลิงค์ทั้ง ๓ ตามการันต์นั้น ๆ.

ตุนาทิ ปัจจัย

ตูน ตฺวา ตฺวาน ๓ นี้ เป็น ตูนาทิปัจจัย แปลว่า ปัจจัย ๓ ตัวมี ตูน เป็นต้น โดยปรกติ บอกอดีตกาล เพราะแปลว่า **"แล้ว"** แต่แปลเป็นอย่างอื่นบ้างก็มีมาก ในเมื่ออยู่ในประโยคตามลักษณะของสัมพันธ์ แต่ในที่นี้ให้แปลว่า "แล้ว" ตามหลักไปเสียก่อน.

ตูน	ตฺวา	ตฺวาน	
กาตูน	**กตฺวา**	**กตฺวาน**	ทำแล้ว.
คนฺตูน	**คนฺตฺวา**	**คนฺตฺวาน**	ไปแล้ว.
หนฺตูน	**หนฺตฺวา**	**หนฺตฺวาน**	ฆ่าแล้ว.

ตูน ปัจจัยนั้น มีที่ใช้น้อย ไม่ค่อยปรากฏนัก จึงไม่อธิบาย. ส่วน ตฺวา ตฺวาน ๒ ตัวนี้ มีใช้ดาดดื่นในที่ทั่วไป. วิธีลงปัจจัย ๒ ตัวนี้ ก็คล้าย ต ปัจจัย ถ้าธาตุ ๒ ตัว ให้ลบที่สุดธาตุแล้วนำ ตฺวา ปัจจัยไปต่อเข้าข้างหลังให้เป็นตัวสะกดธาตุทีเดียว **เช่น กตฺวา กตฺวาน** ทำแล้ว กฺร ธาตุ ในความทำ.

ถ้าไม่ลบที่สุดธาตุ ให้ลง อิ อาคมที่สุดธาตุได้ เช่น **กริตฺวา กริตฺวาน** ทำแล้ว กฺร ธาตุ เหมือนกัน ถ้าไม่ลบที่สุดธาตุ ก็ให้แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุ เป็นพยัญชนะที่สุดวรรคของ ตฺวา ได้ เช่น ต แห่ง ตฺวา ปัจจัย เป็นพยัญชนะวรรค. ที่สุดวรรคของ ต นี้ คือ น เพราะฉะนั้น จึงแปลงที่สุดธาตุเป็น นฺ ได้ เช่น **คนฺตฺวา, คนฺตฺวาน** ไปแล้ว, **คนฺตฺวา, คนฺตวาน** เป็น คมฺ ธาตุ แปลง มฺ เป็น นฺ ถ้าไม่แปลงให้ลง อิ อาคมที่สุดธาตุ เช่น **คมิตฺวา, คมิตฺวาน** เป็นต้น ที่ว่ามานี้เป็น กัตตุวาจก

ส่วนที่เป็น เหตุกัตตุวาจกนั้น ต้องมี เหตุปัจจัย มาประกอบกับธาตุไว้ก่อน จึงลงปัจจัยนี้ทีหลังดุจกล่าวแล้ว เช่น กรฺ ธาตุ.

เหตุปัจจัย เณ ณฺย ณาเป ณาปย

ตฺวา ปัจจัย **กาเรตฺวา การยิตฺวา การาเปตฺวา การาปยิตฺวา**
ตฺวาน ปัจจัย **กาเรตฺวา การยิตฺวาน การาเปตฺวา การาปยิตฺวาน.**

เหตุปัจจัยที่มี ย เช่น ณฺย, ณาปย ต้องลง อิ อาคม ที่ ย ด้วย แต่จะมากหรือน้อยนั้นก็แล้วแต่จะสมควร ที่ว่านี้ก็เพียงแต่อุทาหรณ์.

ตูนาทิ ปัจจัยนี้ ในกัมมวาจก เหตุกัมมวาจก และ ภาววาจก ไม่มีที่ใช้ เพราะท่านใช้ ต ปัจจัยแทน.

อนึ่ง ถ้าธาตุมีอุปสัคนำหน้า ให้แปลงปัจจัยทั้ง ๓ นี้เป็น ย (ข้อนี้ทำให้ ตูน ปัจจัยมีค่าขึ้น) เช่น :-

อาทาย ถือเอาแล้ว อา+ทา ธาตุ ในความถือเอา

ปหาย ละแล้ว ป+หา ธาตุ ในความละ

นิสฺสาย อาศัยแล้ว นิ+สี ธาตุ ในความอาศัย

ปฏฺฐาย เริ่มตั้งแล้ว ป+ฐา ธาตุ ในความตั้งไว้

อภิญฺญาย รู้ยิ่งแล้ว อภิ+ญา ธาตุ ในความรู้

โอหาร ละแล้ว อว+หา ธาตุ ในความละ

ที่แปลงเป็น ย ปรากฏอยู่นี้ โดยมากมักมีเฉพาะธาตุตัวเดียวที่มี อา เป็นที่สุด ถ้าธาตุมีสระอื่นเป็นที่สุด ก็ต้องเป็นธาตุชนิดที่แปลงให้เป็น อา ได้ เช่น **นิสฺสาย** นิ+สี ธาตุ แปลง อี เป็น อา เป็นต้น ถ้าธาตุมีอย่างอื่นเป็นที่สุด ก็แปลง ย ปัจจัยกับที่สุดธาตุเป็นต่าง ๆ ไป ถึงมี ย ปรากฏก็ไม่ดื่นนัก ดังนี้ :-

ถ้ามี ม เป็นที่สุด แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น มฺม

อาคมฺม มาแล้ว อา+คมฺ ธาตุ ในความไป (อา กลับความ)

นิกฺขมฺม ออกแล้ว นิ+ปทฺ ธาตุ ในความออก.

ธาตุมี ทฺ เป็นที่สุด แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น ชฺช

อุปฺปชฺช เกิดขึ้นแล้ว อุ+ปทฺ ธาตุ ในความเกิด.

ปมชฺช ประมาทแล้ว ป+มทฺ ธาตุ ในความเมา.

ธาตุมี ธฺ และ ภฺ เป็นที่สุด แปลง ย กับที่สุดธาตุ เป็น ทฺธา พฺภ

วิทฺธา ทรงแล้ว วิธฺ ธาตุ ในความแทง

ลทฺธา ได้แล้ว ลภฺ ธาตุ ในความได้

อารพฺภ ปรารภแล้ว อา-รภฺ ธาตุ ในความเริ่ม.

ธาตุมี หฺ เป็นที่สุด แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น ยฺห

ปคฺคยฺห ประคองแล้ว ป+คหฺ ธาตุ ในความประคอง

สนฺยฺน ผูกแล้ว สํ+นหฺ ธาตุ ในความผูก.

อารุยฺห ขึ้นแล้ว อา+รุหฺ ธาตุ ในความขึ้น.

แปลง ตฺวา เป็น สฺวา และ ตฺวาน เป็น สฺวาน ได้. เฉพาะ ทิสฺ ธาตุ เป็น **ทิสฺวา, ทิสฺวาน** แปลว่า เห็นแล้ว. แปลง ทิสฺ เป็น ปสฺส แล้วลง อิ อาคม เป็น **ปสฺสิตฺวา** บ้าง.

ตูนาทิ ปัจจัยที่แปลงเป็น ย แล้ว เอา ย กับที่สุดธาตุเป็นไปได้หลายอย่าง แต่ก็เป็นเฉพาะธาตุตัวหนึ่ง ๆ เท่านั้น จะนำมาแสดงไว้พอเป็นอุทาหรณ์ เช่น :-

อุทฺทิสฺส แสดงแล้ว อุ+ทิสฺ ธาตุ ในความแสดง

แปลง ย กับที่สุดธาตุ เป็น สฺส.

วิวิจฺจ สงัดแล้ว วิ+วิจฺ ธาตุ ในความสงัด.

แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น จฺจ.

อาหจฺจ เบียดเบียนแล้ว อา+หนฺ ธาตุ ในความเบียดเบียน

แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น จฺจ

ส่วน **ปฏิจฺจ** อาศัยแล้ว ปฏิ+อิ ธาตุ ในความไป-ถึง

แปลง ย กับ ต อาคมเป็น จฺจ.

อภิสเมจฺจ บรรลุแล้ว อภิ+สํ+อิ ธาตุ ในความไป-ถึง

แปลง ย กับ ต อาคมเป็น จฺจ.

บทสุดท้าย

๑. ปัจจัยในกิริยากิตก์ รวมทั้งสิ้นมี ๑๐ ตัว **อนฺต, ตวนฺตุ, ตาวี, อนีย, ตพฺพ, มาน, ต, ตูน, ตฺวา, ตฺวาน.**

๒. ในปัจจัยเหล่านี้ แบ่งออกเป็น ๒ คือ จำพวกที่แจกตามวิภัตติทั้ง ๗ ในลิงค์ทั้ง ๓ ไม่ได้ เรียกว่า อพฺยยกิริยา มีอยู่ ๓ ตัว คือ **ตูน ตฺวา ตฺวาน,** เรียกว่า ตูนาทิปัจจัย.

๓. ที่แจกตามวิภัตติทั้ง ๗ ในลิงค์ทั้ง ๓ ได้ เรียกว่า อนพฺยยกิริยา อนพฺยยกิริยานี้ ใช้ได้ ๒ อย่าง คือ เป็นกิริยาหมายพากย์ได้ ๑ เป็นวิเสสนะ ๑ มีอยู่ ๗ ตัว คือ **อนฺต, มาน, ตวนฺตู, ตาวี, ต, อนีย, ตพฺพ.**

๔. ปัจจัยเหล่านี้ ล้วนมีธาตุเป็นที่ตั้ง อยู่ติดกับธาตุเสมอไป มีที่สังเกตที่ท้ายธาตุ.

๕. ปัจจัยที่ใช้เป็นปัจจุบันกาล แปลว่า "**อยู่**" หรือ "**เมื่อ**" มี ๒ ตัว คือ **อนฺต** ๑ **มาน** ๑.

๖. อนฺต ในอิตถีลิงค์ เป็น อนฺตี ตัวอย่าง เช่น **สุณนฺตี, กโรนฺตี, คจฺฉนฺตี** แจกอย่าง (นารี). ส่วน นปุํ. เป็น อนฺตํ เช่น คจฺฉนฺตํ, กโรนฺตํ แจกตามแบบ (กุล) อ การันต์. ส่วน มาน เป็น มานา ตัวอย่าง เช่น **ภุญฺชมานา, กุรุมานา, คจฺฉมานา**, แจกตามแบบ อา การันต์ อิต. (กญฺญา).

๗. อนพฺยยกิริยา เมื่อประกอบวิภัตติแล้ว ตั้งแต่ ทุ. วิภัตติไป ต้องเป็นวิเสสนะทั้งนั้น เว้นไว้แต่ในทางสัมพันธ์จะเรียกชื่อต่าง

ไปบ้าง เพราะกิริยาหมายพากย์ต้องเป็น ป. วิภัตติอย่างเดียว.

๘. ขึ้นชื่อว่าตัวประธานแล้ว ต้องเป็น ป. วิภัตติเท่านั้น วิภัตติอื่นซึ่งไม่ออกชื่อในที่นี้ จะเป็นตัวประธานไม่ได้.

๙. ตัวประธานมีรูปอย่างไร ตัวกิริยาก็ต้องเป็นไปตาม ข้อนี้เพราะกิริยากิตก์ใช้วิภัตตินามนั่นเอง.

๑๐. ปัจจัยที่เอามาใช้เป็นอดีตกาล มีอยู่ ๖ ตัว คือ **ตวนฺตุ, ตาวี, ต, ตูน, ตฺวา, ตฺวาน**. แปลว่า "แล้ว."

๑๑. ตวนฺตะ ปุ. แจกอย่าง ภควนฺตุ ศัพท์.

๑๒. ปัจจัยที่เอามาใช้ในความจำเป็น แปลว่า **"พึง-ต้อง"** หรือ **"ควร"** มี ๒ ตัว คือ **อนีย, ตพฺพ.**

๑๓. ในกัตตุวาจก ใช้ได้ทั้งธาตุมีกัมมและธาตุไม่มีกัมม.

๑๔. ธาตุเป็นรากเง่าของศัพท์ทั้งสิ้น มีอยู่ ๒ จำพวก คือ อกัมมธาตุอย่างหนึ่ง สกัมมธาตุอย่างหนึ่ง แต่ธาตุบางอย่างเป็นได้ทั้งสกัมม ทั้งอกัมม.

๑๕. ตัวกัมมนั้น ในพากย์ที่เป็นกัตตุวาจก ประกอบด้วยทุติยาวิภัตติ แปลว่า **"ซึ่ง"** ในพากย์ที่เป็นกัมมวาจก ประกอบด้วยปฐมาวิภัติ แปลว่า **"อันว่า."**

๑๖. กัมมวาจก ใช้ได้แต่ธาตุที่มีกัมมอย่างเดียว.

๑๗. ตพฺพ ปัจจัย มีที่ใช้แต่ กัมมวาจก และภาววาจก เมื่อใช้เป็นกัมมวาจก เป็นได้ทุกวิภัตติตามตัวประธาน ส่วนที่ใช้เป็นภาววาจก เฉพาะแต่ ป. เอก. นปุ. อย่างเดียวเท่านั้น.

๑๘. ปัจจัยที่ใช้ในภาววาจก โดยมากมีแต่ ตพฺพ ปัจจัย อนีย-ปัจจัย และใช้ในอกัมมธาตุอย่างเดียว ส่วนปัจจัยนอกนั้น แม้จะประกอบให้เป็นรูปแจกได้ตามวิภัตติในลิงค์ทั้ง ๓ ก็จริง แต่ท่านไม่นิยมใช้.

๑๙. ธาตุที่เรียกหากัมม คือ ทุ. วิภัตติ ในพากย์ที่เป็นกัตตุวาจก, และ ป. วิภัตติ ในพากย์ที่เป็นกัมมวาจก เรียกว่า สกัมมธาตุ ธาตุที่ไม่ต้องเรียกหากัมมเช่นนั้น เรียกว่า อกัมมธาตุ.

๒๐. กิริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย วิภัตติ วจนะ กาล ธาตุ ปัจจัย ดังนี้ ชื่อวา วาจก คือกล่าวบทที่ประธานของกิริยาศัพท์ มี ๕ อย่าง คือ กัตตุวาจก. ๑ กัมมวาจก ๑ ภาววาจก ๑ เหตุกัตตุวาจก ๑ เหตุกัมมวาจก ๑.

๒๑. ปัจจัยที่สำหรับประกอบกิริยาศัพท์ ซึ่งจำต้องจัดเป็น ๓ จำพวก ก็เพื่อประกอบกับกิริยาศัพท์เป็นวาจกนั้น ๆ ดังนี้ คือ :-

ก. กิต ปัจจัย สำหรับประกอบศัพท์ที่เป็นกัตตุวาจกอย่าง ๑.

ข. กิจฺจ ปัจจัย สำหรับประกอบกับศัพท์ที่เป็นกัมมวาจก ภาว-วาจก และ เหตุกัมมวาจกอย่าง ๑.

ค. กิตกิจจ ปัจจัย สำหรับประกอบศัพท์ได้ทุกวาจกอย่าง ๑.

๒๒. ในปัจจัยเหล่านี้ หมวดหนึ่ง ๆ มีตั้งแต่ ๒ ตัวขึ้นไป เพื่อจะเลือกประกอบให้เหมาะแก่ศัพท์นั้น ๆ.

๒๓. ปัจจัยที่เป็นเครื่องหมาย เหตุกัตตุวาจก และเหตุกัมมวาจก โดยตรงไม่มี ต้องอาศัยยืมเหตุปัจจัย คือ เณ ณฺย ณาเป ณาปย

ในอาขยาตมาใช้ แต่ส่วนทีเป็นเหตุกัมมวาจก ต้องมี ย ปัจจัย อิ อาคม ด้วย.

๒๔. มาน ปัจจัยในจำพวกกิตกิจจปัจจัย เป็นได้ทั้ง ๕ วาจกนั้น ในส่วนที่เป็นกัมมวาจก และ เหตุกัมมวาจก ต้องมี ย ปัจจัย อิ อาคม ด้วย.

๒๕. ต ปัจจัยในเหตุกัตตุวาจก ไม่มีที่ใช้ มีใช้แต่ เหตุกัมมวาจกเท่านั้น เช่น **ปติฏฺฐาปิโต** เป็นต้น.

๒๖. ข้อว่า ถ้ามีอุปสัค อยู่หน้า แปลงปัจจัยทั้ง ๓ คือ ตูน ตฺวา ตฺวาน ที่เรียกว่า ตูนาทิ ปัจจัยที่ เป็น ย เช่น **อาทาย นิสฺสาย อภิญฺญาย** เป็นต้น

แต่ที่ไม่แปลงก็มี เช่น นิกฺขมิตฺวา อุปฺปชฺชิตฺวา เป็นต้น